

М. КЛОКІВ і Є. ЛАВРЕНКО

Рослинність Донбасу.

(БОТАНІКО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДИ НА ПІВДЕНО-СХІДНІЙ УКРАЇНІ ЗА ОСТАННІ РОКИ).

І. ЗАВДАННЯ БОТАНІКО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДІВ.

Ботаніко-географічне дослідження має на меті по-перше чисто описове елементарне завдання—дати, яко, мога вичерпуючий список усіх родів вищих, судинних рослин, що зростають по дослідженому районі, а також дати, яко мога, певніше уявлення про ті природні угруповання рослинності, що зустрічаються в даному районі. При цьому ботаніко-географічне дослідження району повинно дати малюнок розподілу в районі цих угруповань—рослинних громад (ботаніко-географічна мапа) і з'ясувати зв'язок поміж розподілом рослинних громад і природними умовами місцевості (рельєф, ґрунт, клімат і т. инш.).

Кожне конкретне ботаніко-географічне дослідження може мати свої особливі і деталізованіші завдання: напр., всебічне вивчення життя якоїсь однієї рослинної громади в даному районі, чого можна досягнути, тільки детально досліджуючи взаємодіяння умовин мешкання і самих рослинних організмів даної громади. В такий спосіб вивчаються степи і луки на досвідних станціях.

Ботаніко-географічне дослідження має значне практичне значіння. І раніше й зараз влаштовуються ботаніко-географічні дослідження застосованого характеру. Мова йде навіть не про вивчення бур'янів, що має доконче безпосереднє практичне значіння. Значіння загальних (див. вище) ботаніко-географічних дослідів для практичного життя полягає ось у чому... Рослинність щільно зв'язана з фізико-географічними умовинами—цеб-то з кліматом, ґрунтом, рельєфом і т. инш. Змінюються умовини, змінється і рослинність, змінюються, наприкінці, громади, як в змісті складу родів, так і що-до своєї структури та инш. Як кажуть, рослинність є чудовий індикатор фізико-географічних умовин району.

Але через те, що рослинність залежить од цілого комплексу цих умовин (важливих і для технічної діяльності людини), то вона в собі, так кажучи, відбиває ці умовини. В цьому й полягає значіння ботаніко-географічних фактів для природнього районування країни. Ботаніко-географічні райони то є в значній мірі і більш загальні фізико-географічні райони. Звичайно ботаніко-географічні райони збігаються з кліматичними і завжди з ґрунтовими районами.

II. БОТАНІКО-ГЕОГРАФИЧНІ РАЙОНИ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ УКРАЇНИ.

Лівобережжя України, як і Правобережжя, та й взагалі, як усю європейську частину С.Р.С.Р. і західний Сибір, можна поділити на дві головні зони—лісову і позбавлену ліса—степову. (Мал. ч. 1). Їх з'єднує особна проміжна підзона, тако званий—лісостеп, у краєвиді якого сполучаються елементи сумежних зон, ц.-т. ліс і степ. Степ тут звичайно займає підвищені і б. м. рівні місця, а ліс пониження, цеб-то яри, балки, де утворюються, тако-звані, «балочні» гаї, і долини річок—долинові, заплавинні (або галерейні) ліси. Усе Лівобережжя України можна поділити на такі ботаніко-географічні (природні) райони 1):

1. Лівобережне Українське Полісся—лісова країна, з перевагою листяних і шпилькових (соснові бори) лісів та почасти болот. Межа цього району тягнеться на півдні од Києва на півн.-сх. через м. Ніжин до ст. Михайлівської на Чернігівщині.

2. Лівобережний лісостеп загальними рисами зхарактеризований вище. Південна межа його йде по лінії, що з'єднує м. Кременчук з Полтавою, Валками, Змієвим та Вовчанськом. Харків, таким чином, знаходиться на південносхідній межі цього району.

Степ. Лісів немає чи майже немає. Маються тільки де-не-де по долинах річок, і ще рідше (звичайно нужденні клаптики) по балках на межі з лісостепом. Цей район дуже просторий і складний необхідно поділити на три райони, а саме...

3. Чорноземельні степи, більш північні. Вони є продовженням тих чорноземельних степів, що широко простяглись по середній і східній частині Союзу.

4. Надчорноморські степи більш посушливі і цілком позбавлені лісу. За межу між цими районами буде лінія, що йде од м. Запоріжжя (Олександрівська) просто на схід до кордону Донської губ., що виходить уже до складу Р.С.Ф.Р.Р.

5. Донецькі степи територіально збігаються з загальновідомим Донбасом (або Донецьким кам'яновугляним кряжем)—районом розвитку кам'яновугляних покладів, що містять у собі, як відомо, кам'яне вугілля. На півночі межа Донецьких степів йде по долині р. Півн. Донця од м. Ізюма до межі з Донською губ. Р.С.Ф.Р.Р., на заході приблизно по лінії, що з'єднує м. Ізюм зі ст. Юзовкою, на півдні межею буде лінія, що йде од ст. Юзовки до місця впаду р. Півн. Донця в Дін (південна межа вигинається на південь поміж долинами р.р. Міюса та його допливу—Кринки), на сході—межа з Р.С.Ф.Р.Р.

Цей останній найбільш підвищений район Лівобережжя України має особливо видатний ботаніко-географічний інтерес. Через свою підвищеність цей район одержує трохи більшу кількість опадів, як рівні степи, що його оточують. До того-ж тут багато скелястих і глибоких балок та річкових долин, де виходять на поверхню чи близькі до поверхні ґрунтові води. З оцим підвищеним ґрунтовим і, здається, атмосферним зволоженням стоїть у звязку те, що по багатьом балкам

1) Ця спроба поділення належить Є. М. Лавренкові. Інші автори відрізняють на півдні надчорноморських степів смугу півпустель або полинкових степів, яка тут не відрізняється, а донецький кряж навпаки звичайно не вважається за окремий район.

і річковим долинам переховуються участки ліса, по де-яких місцях, при верхів'ї р. Міюса напр., навіть чималі. Потім цей район є близький, як до Криму, так і до Кавказу, так що тут можна з певністю чекати де-які спільні з Кавказом і Кримом рослини, що їх ми, як побачимо далі, і зустрічаємо в дійсності. Далі Донецький кряж ніколи не був укритий льодовиковою поволокою, що в недавньому геологічному минулому вкривала всю—цілком чи почасти—серединну Європу, а в нашій країні спускалася довгими язиками по Дніпрові до Кременчука і по Донові до гирла р. Медвідь. Донецький кряж був віддалений верст на 200 од цих язиків. Через це в сучасному рослинному вкритті Донецького кряжу ми маємо чекати рештки рослинності того значно теплішого, т. зв. третинного періоду, що був перед сучасним четверинним. В четверинному періоді, як відомо, вже де-кілька разів повторювались величезні зледеніння. Рослинність попереднього третинного періоду, оскільки ми можемо міркувати про неї, маючи палеонтологічні останки, на початку періоду і не в самій Європі, але навіть на крайній півночі, в Гренландії та в Гринелевій землі наближалась до сучасної тропічної. Тільки охолодження, все збільшуючись, наближало цю розкішну рослинність протягом третинного періоду до сучасної. Але навіть і при кінці третинного періоду, в пліоцені, в Європі, а зокрема у нас на Україні існували такі роди, що тепер зростають далеко на півдні.

Донецький кряж крім зазначеного цікавий ще й тому, що він багатий на одслонення порід різного геологічного віку. Найбільше по його просторіні одслонюються кам'яновугляні пісковики та лупаки (сланці), на північній і південній периферії—крейда, на південній також і третинний вапняк. Це безумовно утворює дуже різноманітні умови мешкання рослинності на Донецькому кряжі. Чорноземельні і кам'яністі степи, одслонення вищезгаданих порід, дубові гаї по балках чи по схилах річкових долин, долинні листяні ліси, солонці та луки на дні річкових долин—така взагалі різноманітність рослинності Донецького кряжу.

На півдні Лівобережжя України вже серед надчорноморських степів у районі, що з'орієнтований на міста—Маріуполь, Бердянськ і Мелітополь, є ще, тако званий, Бердянсько-Маріупольський гранітовий масив.

В цьому районі, що є також дуже підвищений над рівнем моря, по річках і балках, а іноді навіть на рівному межиріччі одслонюються скелі граніту. Цей район ще ближчий до Криму, як Донецький кряж. Він також має великий ботаничний інтерес.

З усього вищезгаданого зрозумілими є, чому інтереси харківських ботаніків скеровані на південний схід України, до того-ж дуже погано досліджений.

На сході лівобережжя України є ще одна місцевість дуже цікава в ботаніко-географічному відношенні. Це долина р. Півн.-Донця та її околиці. Долина цієї річки там, де вона має меридіональний напрям, відділяє лісостепову проміжну зону од степової зони. Починаючи з того місця, де вона набірає майже широтового напрямку, долина проходить степовою зоною, обмежуючи з півночі Донецький кряж (або район донецьких степів). По країнах рівнинних, що до них належить і вся Україна, долини річок завжди надають великої різноманітності до монотонного і навіть пригнічуючого краєвиду рівного степу. В степовій зоні, як було вже згадано, ліси переховуються чи по річкових долинах чи по високих звичайно правих берегах річок.

Крім того, долини великих річок цікаві ще тому, що вони слугують за «великі шляхи» для рослин, шляхи їхніх міграцій (переселення). Сучасний геологічний мент відрізняється взагалі де-яким оволоджуванням клімату, що сприяє до проходження вглиб сухих українських степів, перейнятих східними флористичними впливами, елементів вологолюбних і у відношенні до степів України західних або північних. Західним типом по наших степах є дубові гаї. І дійсно, як показують ґрунтові досліді, ліси в нас розповсюджуються, займаючи місце колишнього степу. Проте така формулювка є чисто принципова. Зараз ліси не розповсюджуються, а, на жаль, діяльно знищуються людиною. Але, коли-б людина не вигублювала їх, таке просування лісу мало-б місце. Дубові ліси в лісостеповій, а почасти і в степовій зоні розповсюджуються по балках. Найглибші і розгалужені балки знаходяться на правобережжі річкових долин і тому розповсюдження дубових лісів пішло, мабуть, вздовж правих берегів річок—переважно, принаймні.

Але не треба думати, що всі елементи дубових листяних лісів прийшли до нас із заходу за останній час. Ні. Віригідно, участки листяного дубового лісу переховувались в межах української території по тих місцях, де вплив льодовика за час льодовикового періоду (або льодовикових періодів) був менший. Тому в складі наших дубових лісів ми маємо значну кількість древніх елементів, що наближають рослинність сучасних дубових лісів до лісової рослинності кінця третинного періоду (пліоцен) або тепліших міжльодовикових періодів. В межах правобережжя України таким районом з'осередкування третинних реліктів, за дослідями Пачоського, була Подольська горбовина. На лівобережжі такими районами є праві береги долини р. Донця та його правих допливів на Харківщині (можливо й інші райони лісостепових частин Харківщини та Полтавщини по-за межами зледеніння), а також Донецький кряж, про що вже згадувалось¹⁾.

Північними типами рослинності в нас є соснові бори та болота ріжних типів. Ці рослинні громади стріваються майже виключно по долинах річок, з'окрема на сході України по долині р. П. Донця. По долині цієї річки в минулому вони мабуть поширювали межі свого розповсюдження на південний схід.

Але долини річок переховують також і цілком східні елементи. Це не тільки ті рослини, що мешкають по правобережних відслоненнях, а також і елементи рослинності піскових просторів, на які, між иншим, така багата долина р. Донця. Зараз це розповсюдження східних елементів—пісків відбувається під впливом людини. Людина, вирублюючи бори на пісках, відслонює піски, що їх і заселює піскова рослинність, багата на східні елементи.

III. ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІВДЕННОГО СХОДУ УКРАЇНИ.

Південний схід лівобережжя України, куди треба віднести східну половину Харківщини та всю Донецчину, почав, як слід, досліджуватись тільки 1895—6 р.р. До цього часу про рослинність південного сходу України певних відомостей не було зовсім. Особливо багато працювали в справі

¹⁾ Менша дослідженість лівобережжя завважає висловитись напевно. Район північного сходу України і сумежна частина Росії, де зростають м. инш. два ендемічні роди *Дарнпе* (вовчаке личко) є, на думку проф. Козо-Полянського, теж таким районом.

дослідження рослинності цього району два харківських ботаніка: проф. В. Ів. Талієв (нині проф. Моск. Сільсько-Госп. Академії) та Г. Ів. Ширяєв. Розвідки ці пророблювались, головним чином, на кошти «Харьковского О-ва Испытателей Природы». За цей час (1895—1913) В. Ів. Талієв дослідив верхню частину басейну р. Міюса, окол. сл. Ольховатки (нині Донецька окр.), Старобільщину, крейдянні відслонення над р. Осколом на Куп'янщині (окол. сл. Двурічної), крейдянні відслонення на правобережжі долини р. П. Донця (од м. Ізюма до х. Серебрянки на Бахмутщині), славетні Святі Гори (на правому березі Донця). Г. Ів. Ширяєв дослідив (головним чином, на протязі першого 10-ліття XX в.) Старобільщину, частину Луганщини, південний схід Куп'янщини. Крім того, він пробував у Св. Горах і досліджував великі відслонення граніту над р. Молочною. Праці згаданих дослідувачів видруковані в «Трудах Харьк. О-ва Исп. Прир.». Працювали за цей час тут також і інші дослідувачі (напр., Акинфьев і Гросгейм), але зробили менше.

З 1913—1915 р. відбувалось земське ботаничне (одночасно з ґрунтовим) обслідування Харківщини, під загальним керівництвом проф. В. Ів. Талієва. На сході Харківщини працювали, гол. чин., два співробітники проф. Талієва—К. М. Заліський та один з авторів цієї статті, М. В. Клоків. Були зібрані великі гербарії та ботаніко-географічні матеріали, але наслідки цього дослідження досі не видруковані та й не будуть мабуть видруковані.

З 1915 р. на Куп'янщині і взагалі в долині Донця працює М. В. Клоків. З 1918 р. спорадично в долині Донця також—Є. М. Лавренко. Наслідки цих досліджень ще не видруковані. В 1917 р. південну частину Донецьких степів відвідав К. М. Заліський. Він передивився цілинні степи в окол. ст. Провалля і ст. Кутейніково (остання ст. лежить уже по-за межами Донецьких степів). Наслідки праці на щастя він встиг надрукувати в своїй великій праці, присвяченій Донським степам¹⁾.

Дослідженням 1923—1924 р.р. присвячений дальший виклад.

IV. ДОЛИНА РІЧКИ П.-ДОНЦЯ.

Про долину р. Донця вже згадувалось вище. Вона звичайно дуже широка і вельми розчленована. Правобережжя долини дуже часто вкрите дубовим лісом, що по де-яких місцях утворює просторі масиви,—згадаємо Чугуївсько-Бабчанське лісництво (окол. м. Чугуїва), лісовий масив на південь од м. Змійова біля Коробових хуторів і, наприкінці, біля Св. Гір. В усякому разі, по балках правого берегу долини балочні ліси чи гаї завжди маютья. Починаючи од с. Мілового (нині Ізюмська окр., раніш Зміївський повіт Харк.), правобережжям тягнуться крейдянні відслонення (вздовж за водою), що звичайно добре виявлені по допливах Донця нижче од цього села. Рослинність оцих відслонень дуже цікава і має низку форм, властивих тільки для півд. сходу України й Росії.

Заливну частину річкової долини (т. зв. перша тераса, або заплавинна) займають заплавинні (галерейні) ліси—листяні, заплавні луки та озера—охаби, саги. Слідуюча (ліворуч од течії річки) піскова тераса (або друга) вкрита борами, пісками та болотцями північного типу по зниженнях. Далі ця тераса чи поволі переходить в положистий ухил плато, що зараз

¹⁾ К. М. Заліський. «Материалы к познанию Донских степей».

поораний під поля, а раніш, мабуть, вкритий степом, чи вперемежку між оцією піськовою терасою та положистим ухилом плато знаходиться б. м. просторе зниження. В такому зниженні знаходяться найпросторіші в нас озера, а також просторі солонці і торф'яні болота з травистим вкриттям з осік та моховим з зелених гіпнових мохів. Рослинність оцих гіпнових болот так само складається з північних елементів.

Спинимось тепер на найцікавіших місцях долини р. П. Донця.

На заході дуже цікава долина Донця на південь од Змійова (трикутник: м. Змійов, с. Черкаський Бішкін і с. Андріївка). Тут долина Донця надзвичайно широка, гарно розчленована: розміщення рослинних громад тут надзвичайно типове. Ціла низка кутків природи вимагає тут невідкладної охорони¹⁾.

По лісах на правобережжі біля Коробових хуторів було зроблено дуже цікавий і несподіваний винахід гігантського, як на наші краї, хвоща, т. зв. великого хвоща (*Equisetum maximum* Lam.), що досягає височині 1½ метра. Вперше його знайшов тут 1918 р., нині небіжчик, харківський ботанік прив.-доц. М. Я. Савенків. Влітку 1924-го року один з авторів цієї статті (Є. Лавренко) підтвердив цей винахід. Великий хвощ тут зростає на схилі високого правого берегу Донця, серед густого листяного лісу. Там, де хвощ росте, на поверхню виходить ґрунтова вода. Хвощ утворює просторі і густі зарослини надзвичайної краси (див. мал. 5).

Цей винахід є цікавий тому, що найближчі відомі місцезнаходження великого хвощу знаходяться за сотні верст од Коробових Хуторів, а саме в західній частині Подолії, в Криму і (недавно порівнюючи відкрите проф. Висоцьким) в Міюському лісництві, Таганрогської окр., на Донеччині (балка Грабова). Це місцезнаходження (як і Міюське) є, здається, останнім, реліктовим од теплолюбнішої рослинності міжльодовикового періоду, а може навіть і третинного (пліоцену).

В межах заливної (I-ої) тераси Донця тут розміщуються прекрасні заплавинні ліси (з дуба, береста, ясеню, осики, вільхи) та дуже багато озер і заток Донця. Піски II-ої тераси займає досить добре перехований бір, де стріваються характерні борові форми північного походження (*Pirola secunda* L., *P. umbellata* L.; а також *Lycopodium clavatum* L.). По східному узліссі одного бору (Бішкінського) стріваються 4 сфагнові болотця. Мохове вкриття їх утворює північний білий мох—сфагнум. По цих же болотцях стріваються де-які північні роди. Згадаю про пушиці (*Eriophorum angustifolium* Roth. і *Er. gracile* Koch). та про росянку чи росичку (*Drosera rotundifolia* L.²⁾). На пісках тут при кінці літа і в-осени квітне красива українська скабіоза (*Scabiosa ucrainica* L.).

Між II-ою терасою (піськовою) та положистим схилом плато (III тераса) розміщується тут простора Ліманська міжтерасова влоговина, де міститься низка озер і болот—торф'яників³⁾.

¹⁾ Цей участок долини р. Донця досліджував у 1919-му, 1920-му і 1924-му р.р. Є. Лавренко, дальші дані належать йому.

²⁾ Треба зазначити ще *Scirpus radicans* Schk, під комиша, досить широко розповсюджений в лісовій зоні Євразії. Його найближче місце знаходження, за Шмальгаузенем, знаходиться на Київщині та Чорнигівщині. Були знайдені цілі зарослі при березі одного з борових озер на східному узліссі Бішкінського бору.

³⁾ Відомості про цю дуже цікаву влоговину див. у статті В. Г. Аверина «Краткий очерк оз. Лимана б. Змиевского у., Харьк. губ.», а про рослинність найздоровішого тутешнього озера—Лимана в статті Є. М. Лавренка «Растительность оз. Змиевского Лимана Харьк. губ.» в журналі «Природа и Охота Укр.», ч. 1—2 за 1924 р.

Йдучи з північного заходу на південний схід ми стріваємо такі болота й озера... Першим буде «Сухий Ліман», просторе торфовище з гіпно-осоковим травистим вкриттям. «Сухий Ліман» займає площину майже в 519 дес. але що-до торфових зложис—мілкий. Тут багато осік і ростуть вже згадані пушиці чи, як їх тут звуть,—пушки. З більш цікавих родів цього болота треба згадати товстолистий мокринець (*Stellaria crassifolia* Ehrh.), з товстенькими бильцями та гілочками, і своєрідну маленьку *Utricularia intermedia* Hayne (водяна комахоїдна рослина), що росла тут серед моху.

Далі йдуть озера—«Комишевате» (234 дес.), майже цілком вкрите високим болот'ям зільям, потім «Чайка» і наприкінці оз. «Великий Ліман» чи просто «Ліман». 7 верст довге і до $2\frac{3}{4}$ широке, з загальною площиною в 1265 десятин. Це найбільше озеро на Харківщині (не рахуючи великих річкових саг), а може й на всій південно-східній Україні. Заросло воно тільки де-не-де при берегах. Озеро цікаве ще тому, що на протязі років змінює свій рівень, то висихаючи до половини, то знову наповнюючись. По його піскуватому узбережжю росте цікава рослина з родини осокових, родичка відомого папірусу,—*Suretus rapponcus* Jacq, що стрівається г. ч. при березі Азовського та Чорного морів та в Туркестані... Ще далі йде знову торфовище.—Андрієвський Сухий Ліман, подібний до Ліманського Сухого Ліману та менший. На ньому низка ліманських болот і озер закінчується.

Зауважимо характерне «островне» місцезнаходження низки північних рослин, що знаходять серед степу тільки по де-яких місцях долини великої річки умови подібні до сприяючих їм умов життя в лісовій зоні. Такі острови ми ще знайдемо в де-кількох пунктах долини Донця. Поруч з цим ар'єргардом льодовикової рослинності, що відступила на північ, ми знайдемо аванпости східної і південної рослинності на пісках і по солонцях... В районі того-ж Ліману, вже на III-й терасі, за піском, біля с. Ліман ($3\frac{1}{2}$ в. на NE) знаходиться своєрідне замкнене зниження, т. зв. «Горіла Долина», з дуже цікавим мокрим солонцем, що є один із західних солонців Харківщини. Рослинність солонців має взагалі різкий відбиток свого східного походження. В «Горілій Долині» зустрілись м. и. такі рідкі солонцеві роди, як *Lepidium crassifolium* W. K. (кашка товстолиста) маленький рід поранника—*Plantago tenuiflora* W. K., солонцевий будяк—*Cirsium Elodes* M. B. й ин.

Варто також згадати, що в двох дрібних водозборах («мисочках») на вищезгаданій III-ій терасі біля с. Лімана зустрілась рідка водяна рослина—*Ceratophyllum tanaiticum* Sapegin, що досі була відома тільки де-не-де на Донщині, Самарщині й Оренбурщині.

Слідуючий остров¹⁾ північної рослинності ми знаходимо біля ст. Ліман на Ізюмщині. Тут на З. од станції знаходиться серед піску по-за бором низка невеличких сфагнових болотець, де рясно росте росянка (*Drosera rotundifolia* L.) і стрівається по глибших водозборах в воді дрібна, дуже відмінна од звичайної річкової, форма водяної лілії (*Nymphaea candida* Presl.).

Найбільший же з усіх островів північної рослинності в нашому районі знаходиться біля сл. Кременної на річці Красній.

Роз'їзд Бунчужний знаходиться саме в центрі цієї надзвичайно цікавої місцевості. Біля роз'їзду ми одразу зустрічаємо торфові сфагнові болота. Вони розміщуються по всій дуже широкій пісковій смузі річки.

¹⁾ Далі йдуть спостереження М. В. Клокова 1917—1920 р.р.

Завдяки подвійному впливові Красної та Донця піски тут займають по-за прибережною терасою цілий східний кут між обома річками, головною і допливом її, де розвинулись просторі бори, хоч і бідні на рослинність (стрівається *Pirola chlorantha* Sw. та *Monotropa*). Сфагнові болота і осокові розміщаються над річкою Красною смугами по типам. Над самою річкою йде невисокий і малоцікавий ліс, далі починається (в напрямку до залізниці) пісок і перший болотяний ліс на ньому, вільшанник. По всьому його узліссі тягнеться сфагнове торфовище. Далі за цим лісом йде смуга піску з безліччю дрібних сфагнових, іноді вкритих кущами вільхи чи берези (*Betula pubescens* Ehrh.) болотець, різних завбільшки і формою. Найхарактерніша рослина цих болот—болотяна фіялка (*Viola palustris* L.), невідома ближче од Сумського повіту. Рослинність цих болот своєчасно описувалась і спинятись на ній не будемо. За болотами йде цікавий болотяний ліс уже майже без сфагнуму. Склад його різноманітніший од складу першого, ближчого до річки болотяного ліса. Рослинність узлісся нагадує північні луки (стріваються м. и. *Hieracium Auricula* L., *Hypericum quadrangulum* L. і *Gentiana Amarella* L.).

По пісках між болотами можна зустріти травицю—*Diplachne squarrosa* Richt., що стрівається і біля Ліману на Ізюмщині (знайшов там Є. Лавренко), згадану вже *Scabiosa caucasica* L. і дуже красивий рід волошок—*Centaurea margaritacea* Trin., трохи рідше *Peucedanum arenarium* W. K.—східні і південні елементи в незвичайній сумежності з північними.

Біля великого бору, що над Донцем, до цих родів на піску по «шпильях»—старих дюнах приєднуються високі трави—типчина і келерія, а також і ковила *Stipa loannis sabulosa* Pacz., утворюючи своєрідний пісковий степ. Помітно, порівнюючи з пісками Зміївова, збагачення на нові східні форми. Рано по-весні на піску квітне *Cerastium Riaei* Desm.—маленька рослинка з клійким билем і рожевими квітками, а також зірочки кримські—*Gagea Tanica* Stev. Останньої рясно і на пісках р. Оскола біля Куп'янську. Для невеличких піскових балок в окол. Кременної, біля бору, характерний є хвощ розгалужений—*Equisetum ramosissimum* Desf.

Зокрема треба згадати про рідку і мабуть реліктову рослину—*Damasonium stellatum* Pers. Ця рослина відома ще біля Сарепти і в Асканії-Нова. В Асканії вона росте в т. зв. поді (низина в степу) біля води вкупі з *Elatine Alsinistrum* L. і *Alisma arcuatum* Michx. Біля Кременної *Damasonium* було знайдено на третій терасі Донця (по дорозі на Терни) в аналогічній невеличкому подові «мисочці», вкупі з тими-ж двома родами¹⁾. Коли згадати, що біля тієї-ж Кременної, по прирічкових озерах—сагах давно вже відомі водяні горіхи (*Trapa natans* L.), ширше розповсюджена, але теж рідка і вимираюча рослина, то «островне» значіння околиць Кременної буде підкреслене досить виразно²⁾.

За Кременною вже на Старобільщині ми знайдемо—це в-останнє—сфагнум і де-які північні рослини біля х. Смоляніногового, але як велику рідкість. Ще далі на мапі показано великі ліси над Донцем в районі Лугані, але ця місцевість ще для ботаніки—невідома, невідкрита країна.

¹⁾ Крім водозборів болотяного північного типу в межах II-ої і III-ої терас стріваються мало досліджені поки, дуже мілкі—т. зв. мисочки з рослинністю півд.-східного характеру.

²⁾ Почасти ця «островність» ілюзорна, бо долина «Донця» ще досліджена тільки місцями, але здається принаймі для де-яких рослин вона залишиться.

На правобережжі Красної і над Донцем відслонюється крейда. Дінець одразу змінює флору крейдяних відслонень примішкою нових південно-східних елементів. Ціла низка родів (молочай—*Euphorbia petrophila* С. А. М., *Alsine setacea* Mert. et Koch., *Leontodon asper biscutellifolius* D. С., *lurinea staechadifolia* D. С. та ін.) з'являються несподівано, коли рухатись впоперек з півночі на південь. По крейдяних одслоненнях проти Кременної над Донцем рослинність набирає характеру своєрідного крейдяного степу, особливо тому, що тут розвивається рід ковили (*Stipa Grafiana* Stev.), властивий каменистому ґрунті. Проте ендемічні крейдяні роди розповсюджені на північ од Донця на південь од нього рідшають або зникають.

Маленький дисонанс до загального малюнку—збагачення флори на південно східні елементи дає знайдена на схилі біля узлісся (окол. Рай-Александровки на Ізюмщині) *Dianthus collinus* W. К.—розповсюджена більше на півночі й заході гвоздика.

Розглядаючи флору луків у І-й терасі, ми теж спостережемо збагачення її на південносхідні елементи. В долині Донця, починаючи з Кременної, на схід і на південь широко розповсюджений рід конюшини—волошайло (*Trifolium ambiguum* M. В.). По дрібних допливах Донця лучна рослинність в-осени дуже багата на солонцеві елементи. Луки з кінця літа робляться солонцевими, хоча-б не мали аніяких ознак того на початку літа. Це спостереження пророблене над лівими північними допливами, починаючи з Оскола до Красної. По степовим річкам цей характерний для південного сходу України другий осінній розквіт луків за кошт південно-східних солонцевих елементів, що змінюють там весняні й ранньо-літні північні, виявляється дуже різко. Буркун зубчастий—*Melilotus dentatus* Pers, будяк безстебельний—*Cirsium esculentum* С. А. М., *Senecio racemosus* D.С. і *Sarcocolla* M. В. та де-які ще панують в-осени по їхніх луках. 1922 р. знайдено по солонцевих луках р. В. Дуванки ще *Peucedanum latifolium* D.С. і *Adenophora liliifolia* Led., лісову заплавинну рослину. Такі самі луки є на південь над р. Торцом. Місцями по них можна зустріти плями вже справжнього солонця. Аналогічне засолонення луків спостережено і по де-яких місцевостях Росії, але воно мало ще досліджене—в нас особливо.

Можна згадати ще марену (*Rubia tatarica*, Fr. Schm.), що рясно росте біля Рай-Городку в долині Донця, як бур'ян.

Дальші спостереження над рослинністю Донбасу були пророблені обома авторами вже на півдні в приморській смузі.

V. БОТАНІКО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДИ Є. М. ЛАВРЕНКА 1923—1924 В ТАГАНРОГСЬКІЙ І МАРІУПОЛЬСЬКІЙ ОКРУЗІ ДОНЕЧЧИНИ.

Досліди ці пророблені за дорученням і на кошти Таганрогської філії Катеринославської Сільсько-господарської Досвідної Станції і мали на меті виявлення природничих умов району Таганрогської станції¹⁾. Район дослідження був чималий: західня половина Таганрогщини і схід Маріупольщини до р. Калміюса. Був обслідований Міюс (річка) од гирла до с. Голодаївки, його доплив Кринка до с. Амвросієвки, майже вся течія дрібних

1) Користуючись нагодою, маю щиро подякувати завідувачу Таганрогською філією Феліксові Михайловичу Дреліну, що значно полегчив дослідження, розпочате до того ж з його ініціативи. (Є. Л.).

степових річок—Мокрого, Середнього (доплив першого) і Грузського Еланчиків і наприкінці середня частина р. Кальміюса (од с. Карань до с. Красново). Всі річки, за винятком Кринки, течуть на південь в Азовське море. Правий доплив р. Міюса—р. Кринка тече з північного заходу на південний схід. Межиріччя теж були прорізані низкою маршрутів.

Південна частина району од Азовського моря до р. Кринки, ц. т. південна частина басейну р. Міюса, басейни Еланчиків і Кальміюсу відносяться до вищезгаданого району Надчорноморських степів, це крайнє східне крило цього району. Країна на південь од р. Кринки відноситься вже до району Донецьких степів (або Донецького Кряжу). Цей район найцікавіше було обдивитись, бо його мало відвідували ботаніки. В північній частині району над р. Міюсом та Кринкою при кінці минулого віку мандрував проф. В. Ів. Талієв, в окол. ст. Кутейніково (в 1917 р.) досліджував степи К. М. Заліський. Рівнинний район на південь од Кринки був *terra incognita* в ботаничному відношенні.

Досить нудний для мандрівника південний рівнинний район на південь од р. Кринки. Ідучи якимсь межиріччям з півдня на північ од берегів Азовського моря до Донецького кряжу, всюди бачиш саму одноманітну рівнину, що зникає за обрієм цілком рівною, майже без помітних знижень. Цей тоскний малюнок трохи змінюють тільки могили, витягнені розірваними лавами по найвищим пунктам вододілів. Ці рівнини за час обслідування та ще більше 1923-го року були зайняті кинутими неораними ланами, т. зв. зложищами: німими свідками руїни, голоднечі, громадянської війни та махновщини. Орані участки займали 1923-го року не більш, як $\frac{1}{3}$ — $\frac{1}{2}$ всієї гідної на оранку землі. Проте око ботаніка радіє цим неоглядним зеленим просторам по весні. В кінці травня—на початку червня зложища жовтіли од степової капусти (*Brassica elongata* Ehrh.) і радісно було дивитись, як тікає в далечінь ця жовтизна. В липні і серпні зложища вже червоніли, бо розквітли цілою червоною армією, колючі озброєні будяки (*Carduus acanthoides* L.) або навпаки одноманітно й мертво сірили од волошок—верблюдки (*Centaurea diffusa* Lam).

Коли-ж їхати зі сходу на захід, то треба прорізувати впоперек—долини річок і межиріччя. На сході маємо р. Міюсу. Вона глибока, з високим правим берегом і досить широка. Займають її великі й старі розгони́сті села, часто зливаючись до купи. Днище долини загалом високе, майже позбавлене луків і вкрите нивами та городами, що серед них ліниво в'ється в заглибленні-каніони сам Міюс, не дуже широка та рівномірно глибока річка торочена з обох боків стінкою очерету. Правобережжя долини Міюсу нижче од Кринки мертві, спалені влітку схили, з пожовклобілими відслоненнями сарматського (третинного) вапняку.

Дальший шлях на захід до р. Кальміюсу проходить через низки вододілів і долинки трьох Еланчиків. Долинки цих справжніх степових річок на осінь звичайно пересихають, неглибокі, з часто однаковими берегами. На днищі цих долин, як і на Міюсі, з'осередковані села та хутори, але їх не так ясно, як над Міюсом.

Днище долин таке-ж сухе і без луків—ниви, городи. Стрічка очерету зазначає корито річки, де влітку залишаються тільки де-не-де калюжі. Не пересихає тільки Грузський Еланчик.

Місцями в долинах стріваються по зниженнях солонці та солонцеві луки з зарослинами морського полинку (*Artemisia maritima* L.) і низкою

солонцевих рослин: солянки (*Salicornia herbacea* L., *Suaeda maritima* Dum. r.), солонцева айстра (*Aster Tripolium* L.), волошки солонцеві (*Centaurea glastifolia* L.) та інші. На правобережжі долинок і по великих балках всюди і переважно ближче до сел відслонюється жовтяво-білий вапняк. Безживні ці степові долини мало відмінюють місцевий краєвид.

Починаючи од р. Грузького Еланчика, біля сел Кузнецового та Грекового, по балках відслонюються скелі граніту, надаючи таким місцям гірську мальовничість. Але особливо багато виходів граніту над р. Кальміюсом і його балками. Тут на берегах Кальміюсу підводяться високі скелі граніту з цікавою рослинністю. Це східня крайня частина вже згаданого Бердянсько-Маріупольського гранітового масиву. Найцікавіша рослина по цих відслоненнях буде, здається, журавельник Бекетова (*Erodium Beketovi* Schmalh.), систематично ще мало з'ясований (див. малюнок ч. 6). Досі цю рослину знайшов одного разу проф. Шмальгаузен на червоному порфірі біля с. Каракуби над Кальміюсом, а 1923—24-го року Є. Лавренко на граніті: 1) біля х. Принцфельда (окол. сл. Карані) і 2) біля х. Клепфера (окол. с. Красново) над Кальміюсом. Ця рослина тільки над Кальміюсом і стрівається (ендемик долини р. Кальміюсу) і, за Шмальгаузенем, є близький до іншого роду—*Erodium fumarioides* Stev., що зростає на Кавказі. Далі по цих гранітах рясно росте одна дуже красива рослина з родини хрестоцвітних—авринія скельна (*Aurinia saxatilis* Desv.), дуже розповсюджена по гранітах південної України. Квітне в травні жовтозолотими квітками, листя в неї білоповстяне. Згадаємо ще рідку *Paronichia cephalotes* M.B., що знайдена по скелях біля хут. Клепфера. Крім небагатьох місць на півдні України ця рослина стрівається на півдні Балканського півострова, в Криму й на Кавказі.

Вище вже згадано про те, що по схилах річкових долин і балок відслонюється жовтяво-білий сарматський вапняк. Він має характерне вкриття з кальціфілів (рослини, що «люблять» вапнистий ґрунт). Рослинність, як завжди і по інших одслоненнях, вкриває не всю поверхню породи, залишаючи значні пережки. Більшість оцих рослин досить широко розповсюджена по вапнякам і крейді на півдні і на сході України. Згадаємо тільки про дві травини: келерію призему (*Koeleria brevis* Stev.), що, крім півдня України, стрівається ще в Криму і над Волгою біля Сапенти, та метлицю безплідну (*Poa sterilis* M.B.), розповсюджену на сході і півдні ширше.

Район цей (на південь од Кринки і до берега Азовського моря) цілком позбавлений лісу. В де-яких місцях та взагалі не часто по схилах долин річок і здоровіших балок стріваються чагарники, що складаються, головним чином, з таких порід: кленок татарський (*Acer tataricum* L.), вовчі ягоди (*Ligustrum vulgare* L.), жостір (*Rhamnus cathartica* L.), терен (*Prunus spinosa* L.), різні шипшини (*Rosa*).

Років півтораєста тому не поля, толоки і зложища панували по межи-річчям, а природні рослинні громади—незаймані плугом та сохою цілинні степи. Тепер од цих степів залишилися тільки невеличкі клапті, що, мабуть, незабаром зникнуть, коли не буде вжито негайні заходи для їхнього захисту. Всього 1923—24-го року вдалося констатувати в районі дослідів 14 цілин, площиною од де-кількох десятин до майже 300 десятин. Згадано про найбільші цілини: 1) біля ст. Кутейніково в радгоспі (був. маєток Мазаєва), 2) окол. ст. Успенської, радгосп ч. 6, хут. ч. 1, цілина Мазаєва,

3) там же, біля хут. ч. 4, цілина Подковирова (ці три цілини знаходяться в басейні р. р. Кринки—Міюса, далші по межиріччях р. р. Грузського Еланчика і Қальміюса), 4) цілина хут. Клепфера біля с. Краснова, 5) дві цілини хут. Принцфельда в окол. с. Карані (за відомостями мариупольського земвідділу там 3 участки розм. 55, 115 і 50 десятин), 6) цілина нім. колонії Остгейма, 7) цілина нім. кол. Кринталь (остання найбільша—біля 300 дес. (280), та дуже вибита). За відомостями, зібраними М. Клоковим, є ще велика (до 1000 дес.) цілина в окол. с. Хомутовки—30—35 в. на півн. сході до Мариуполя. Відвідати її ще не вдалося...

Спинимось для прикладу в загальних рисах на цілині Мазаєва радгоспа ч. 6 (окол. с. Успенської). На початку травня цілину цю оздоблювали різнокольорові плями півника степового (*Iris pumila* L.). Інші роди за цей час ще не відокремлюються. При кінці травня і на початку червня зовсім інший вигляд. Переважають трави і саме вони утворюють за цей час краєвид цілини. Найбільше росповсюджена трава—стєпова типчина (*Festuca ovina sulcata* Hackel), але вона мало помітна. Відокремлюється біла ковила (шовкова трава) і гол. чин. *Stipa Lessingiana* Trin., значно менше *S. Tirsia* (non. Stev.) Zalesskij, чи утворюючи одну сиву скатертину чи вкриваючи степ розірваною білою ковдрою. По багатьох місцях рясно розвивається сальвія похила—бабки (*Salvia nutans* L.), даючи там сині плями. На цьому загальному тлі розкидано білі цвітостани чистецю простого (*Stachys recta* L.), жовті кущики молочаю (*Euphorbia glareosa* M.B.), в меншій кількості горошок тонколистий (*Vicia tenuifolia* Roth.)—рожево-бузковими плямами. В жолобині, на зниженому місці білі цвітостани таволги (*Filipendula hexapetala* Gilib.). Така загалом мальовнича картина цілини на початку літа. Треба ще згадати про невеличкий зарослі на підвищеному місці калофаки (*Calophaca wolgarica* Fisch.), красивого низенького кущика з великими жовтими квітками і сірими од густого волосся пірчастими листями. Ростає на сході Євр. Росії та в Туркестані.

На початку липня, коли під'їздиш до степу, він жовтіє од рясного буркуну (*Melilotus officinalis* Desr.). На цьому жовтому тлі синіми плямами та смугами васильки (*Salvia nemorosa* L.). Це загальне вражіння од степу здалека. Роздивляючись ближче, виявляється, що по місцях підвищених буркуну значно менше і тут загальне тло утворюють посохлі солом'яно-жовті біла трав, що їхнє зерно вже повисипалось. Але в осінньої ковили—тирси, що її тут багато, (*Stipa capillata* L.) волосуваті остюки тільки починають розвиватись. Розкидано сині групи волохатого *Echium vulgare* L. і ще відокремлюються жовті канделябри коров'яку (*Verbascum Lychnitis* L.), сірі кулі котильку (*Gypsophila paniculata* L.), червоні квітки *Serratula radiata* M. B., перекувтілий жовтяво-зелений молочай (*Euphorbia glareosa* M. B.). Жолобинки в степу жовто-сині, свіжі од рясних васильків (*Salvia nemorosa* L.) і буркуну. По них багато червоних волошок (*Centaurea Scabiosa* L.) і дивовижно піжно кольорового мішанця жовтих і червоних волошок (*Centaurea orientalis* × *Scabiosa*).

На початку серпня непокошені участки мали солом'яно-сірий колір од посохлих трав та іншого зілля, що їх вкривало. Покошені в червні були тепер жовтяво-зелені з металічним відблиском од рясної тирси, що вже цілком розпустила свої остюки. Стріваються одинокі кущики дрібних кущових рослин—дерези (*Caragana frutescens* D.C.) і бобчуку (*Prunus nana* Stokes).

Біжучого 1924 року вже в першій половині червня цілина ця мала безживний солом'яний колір, бо така велика була спека навіть на початку літа. Мені переказувано, що цього року через посуху біла ковила квітла дуже погано.

Треба ще зазначити, що на цій цілині виявляється вплив від випасу худоби, збільшуючи кількість де-яких бур'янових елементів — буркуну (*Melilotus*).

Цікавий один винахід. В радгоспі ч. 6 (окол. с. Латоново) по балці Сарматській, нижче од ставка, було знайдено зарослі рідкого рогозу вузьколистого (*Typha stenophylla* Fisch et Mey), що досі на Україні був відомий тільки в гирлі Дніпра. Він росте ще в гирлі Волги на Закавказзі і в Туркестані. З цікавих прибережних рослин можна ще згадати *Cyperus serotinus* Rottb. і *Scirpus triquetrus* L. Знайдені обидва в серпні 1923 р., при березі Міюсу, вище од сл. Троїцької.

Таке взагалі ботаничне і географічне вражіння од південної чисто степової рівної (на Пвд. од р. Кринки) частини дослідженого району.

На північ од Кринки ми попадаємо в інший цілком район, з іншим краєвидом. Це південна периферія Донецького кряжу, район, що відрізняється геологічно виходами пісковиків і сланців кам'яновугляного віку, а економічно — місцезнаходженнями там кам'яного вугля.

На півдні обсяг розповсюдження карбону оточують виходи порід крейдової системи: крейда, мергель та ин. Виходи крейди ми бачимо над р. Кринкою од Білорівки до Олександрівки і над р. Міюсом на північ до с. Б. Кірсанова. Обидві річки течуть по дуже закрутятих долинах, що безперестанно змінюють свій напрям, пробиваючи собі шлях серед твердих кам'яновугляних покладів. Асиметрія долини при цьому чи не виявлена, чи безперестанно змінюється! На Міюсі біля Голодаївки, напр., чи то правий чи лівий беріг уривається часто стрімким і скелястим муром незрідка вищим за 100 метр. Дуже зчаста ці мальовничі кручі або, як їх тут звуть, «скелі» вкриті листяним лісом. Долини річок так само змінливі і бувають дуже вузькі. Долина вирита зараз полями і де-не-де останками долинних лісів, що як показують мапи та старі плани, займали колись днище всієї долини, принаймні р. Міюсу. Вододільні простори в обсязі Донецького кряжу теж відрізняються своєрідним мальовничим рел'єфом. Треба поперше сказати, що в межах плати незрідка зустрічаємо довгі і закрутати балки — долини з ручаями, зі скелястими берегами. Ці балки-долинки нагадують в мініятурі Міюс та Кринку. В обсязі відслонення крейди на правобережжі Кринки ці балки короткі та все-ж глибокі. По цих балках зчаста стріваються байрачні ліси. Як що-ж зараз лісів немає, то назви балок, як, напр., Дубова, Липова, Ясенева, Оріхова та инш. нагадують про існування в минулому там лісу. Межирічні простори тут так само не рівні. Вони вкриті лавами крутих горбів, що нагадують дуже великі могили. Це недорозмиті частини рубя поставлених верств. Особливо багато таких горбів, що межиріччю гірського вигляду на лівобережжі Кринки, а один з них т. зв. Савур-Могила, розміщений високо на межиріччі, помітний за десятки верст здалеку. В цьому районі дуже розповсюджені жорсткуваті ґрунти, особливо по кам'яновугляних лупаках (сланцях). Умови існування рослинності тут дуже різноманітні. Так, в долині Кринки можна знайти і гаї, і крейдові й лупакові відслонення, і степові схили та инш.

Найцікавіші з ботаніко-географічної точки погляду тут ліси, що переходять по правих скелястих берегах річок і балок. Вище в загальному начеркові ми вже спинялися на причинах існування тут лісів.

Дубові гаї балок, плата і високого правобережжя річок (байрачні ліси) найбільш цікаві. Де-які з них для такого півдня дуже значні за своєю площиною (напр., Леонтіїв байрак). Вони складаються гол. чин. з дубу та ясеню, багато тут також і бересту (*Ulmus campestris* L.). Дуже рідка липа (біля ручаїв по лісах при Савур-Могилі), та другий рід бересту (*Ulmus montana* With.—радогсп Михалкове в околі ст. Амвросієвки). Підлісок утворюють гол. чин. клени—татарський та польовий (*Acer tataricum* L. і *campestre* L.). Як велика рідкість, калина (*Viburnum opulus* L.).

Треба ще згадати, що в Міюському лісництві (на верхів'ї р. Міюсу) по Грабовій балці проф. Танфільєв знайшов природні насадження грабу (*Carpinus Betulus* L.)—дерева, що стрічається тільки за 260 верст, на Полтавщині. Це островне місцезнаходження грабу треба віднести до реліктових.

З травистих рослин цих лісів згадаємо тільки найцікавіші. Тут широко розповсюджені дві рослини—арум східний (*Arum orientale* M. B.), і кривавник крапчастий (*Lysimachia punctata* L.). Обидві ці лісові рослини мають таке спільне розповсюдження, характерне для третинних реліктів: південний схід Зах. Європи (головн. чин. Балканський півострів) півд. зах. України (Подолія), Донбас, Крим, Кавказ та Малоазійський півострів¹). Арум одмінний ще своїми дуже неприємними пахощами; плоди в нього коралеві червоні. Далі тут В. Ів. Талієв та інші знаходили одну округло-цивту рослину (*Physospermum aquilegifolium* All.) з майже таким саме розповсюдженням. Вкупі з грабом тут знаходив проф. Висоцький ще й великий хвощ (*Equisetum maximum* Lam.), що про нього вже згадано (див. мал. 5). Спис таких реліктів пліоцену (кінця третинного періоду) чи тепліших міжльодовикових перерв можна було б продовжити й далі. Згадаємо ще тільки про торік знайдений²) по ручаю в лісі при Савур-Могилі *Hypericum tetrapterum* Fr. Рослина ця на схід од Дніпра не була відома.

Долинові ліси на Міюсі, що вкривають дно долини, значно менш цікаві. Вони переходили в дослідженому районі гол. чин. при впадінні р. Кринки в Міюс (околі сл. Олексіївки) та при сл. Голодаївці. Місцевий краєзнавець (с. Голодаївка) М. О. Міллер повідомлював, що в минулому віці подібні долинові ліси вкривали днище долини р. Міюсу до сл. Миколаївки, ц.-т. до Міюського Ліману. Ліси ці складаються з бересту (*Ulmus campestris* L.), в'язу (*U. effusa* Willd.) та ясеню, з невеличкою підмішкою дуба. В підліску—клени (*Acer tataricum* L. і *A. campestre* L.).

Вище згадувалось уже про крейдяні відслонення. Найкраще вони виявлені на правобережжі р. Кринки, особливо по балці Білий Яр при сл. Білорівці. Тут їх досліджував проф. Талієв, знайшовши м. и. цікаву рослину з лілейних—череш (*Eremurus spectabilis* M. B.). Це останнє на захід місцезнаходження рідні *Eremurus*, властивої Центральної Азії. Крейдяні відслонення тут значно бідніші од крейдяних відслонень в басейні Донця на Харківщині та на півночі Донеччини. Але й тут є два характерні роди полиню—товстолистий (*Artemisia salsoioides* Willd.) і білоповстаний

¹) Проте *A. orientale* M. B. на півд.-зах. України не зустрічається. Треба ще згадати, що *L. punctata* L. влітку 1923 р. була знайдена Є. Лавренком по лісах біля Слав'янську.

²) Знайшов Є. Лавренко.

(*A. hololeuca* M.B.). На крейдяних відслоненнях біля с. і ст. Успенської був знайдений вперше для цих країв астрагал білостеблій (*Astragalus albicaulis* D. C.). Треба ще згадати, що для крейдяних і лупакових відслонень над Міюсом і Кринкою (трикутник слобід: Білоярівки, Успенської, Голодаївки) характерна відкрита В. Ів. Талієвим рослина (у її родичів назви: бородач, стручки, ломиніс...) *Cynanchum intermedium* (Taliev) Kuzn. Вона близька до ширше розповсюдженого степового роду *C. Schmalhauseni* Kuzn., але відмінна од нього. Крім зазначеної місцевості, звідкіля В. Ів. Талієв описав цю рослину, *C. intermedium* ще ніде невідомий і його треба вважати за ендемік невеликої частини басейну р. Міюсу.

VI. ДОСЛІДИ М. КЛОКОВА НА МАРІУПОЛЬЩИНІ ТА В ОКОЛИЦЯХ М. СТАЛІНА (ЮЗОВКИ) ВЛІТКУ 1924 Р.

В околицях м. Сталіна на південь і на захід зазначений вище подібний до гірського рельєф потроху заспокоюється, місцевість вирівнюється. На захід од Маріупольської залізниці ми зустрічаємо вже звичайний південно-степовий краєвид. На схід од неї місцевість має дуже своєрідний вигляд. Правда, тут краєвид утворюють не кам'яні горби, описані попереду, а конуси глею і башти димарів. Здається, що природі тут немає місця, але вона переховується серед шахт і заводів іноді в надзвичайно свіжих клаптиках. Околиці Сталіна було одвідано двічі¹⁾, а саме при кінці травня й при кінці липня. Метою мандрівок було зібрати матеріал для перевірки де-яких критичних форм рослин і оглянути місця, що мали-б значіння, як забудки природи (за дорученням Сільсько-Господарського Наукового Комітету України).

В травні (29—31) вдалося зробити екскурсію на Ларинські кар'єри—15—20 верст на південь над Кальміусом і на ст. Рутченково. В обох випадках зустрічались клапти степу, цілини де-не-де біля шахт и по схилах балок та зложища іноді з дуже помітною примішкою степових рослин. На рослинності степу дуже відбивається всюди характер ґрунту—каменистий, жорстковий. Трава не вкриває густо землі, залишаються великі простори, як на відслоненнях відповідної породи, що од них степ відрізняється тут тільки збідненою флорою. Ковила по всіх участках степу, одвіданих в травні, майже не розвинулася, принаймі, як на степу, так і по відслоненнях, зустрічались тільки окремі досить високі стеблини *Stipa Grafana* Stev. Але на півдні каменисті степи вважаються взагалі за «невдобні землі» і тому й переховуються неорані краще од некаменистих участків. Дуже свіжий чималий клапоть цілини зустріто на півдорозі до ст. Рутченково (кінним шляхом) біля шахти б. Смоляніново. Він знаходиться по обох берегах балки, де тече ручай, і виходить на плато. Розмір не з'ясований. Багато бабок (*Salvia nutans*) типчини, келерії (*Koeleria brevis*?). По міждернинних порожніх просторах, особливо в нижній частині схилів, дрібненькі й жовтенькі *Alyssum*'u. Де-кілька родів астргалу. Зазначимо *Astragalus asper* Jacq. Звідка (верх схилу) *Hesperis tristis* L., вечорниця сумна з великими смугастими хрестиками квіток, що вдень мають дійсно дуже сумний, похилий вигляд, а розвивається ввечері. Ще квітнуть маслянки (*Ornithogalum brachystachys* Fisch.) По вищих пунктах

¹⁾ За допомогу в мандрівках сердечно дякую інженерові тов. Вол. Константин. Корочанському та його дружині.

на степу, особливо ближче до шахти, великими сивими плямами йде полинок морський (*Artemisia maritima* L.) і *Pyrethrum achilleitolum* M.B., близька до ромену рослина з кошичкоцвітних. Відносно цього роду, як і відносно багатьох інших степових форм, треба зазначити, що для них необхідним є не визначення, а критичне вивчення і з'ясування раси.

По відслоненнях лупаку над Кальміусом біля Ларинських кар'єрів, де розроблюють вапняк (на вапняковому кар'єрі бур'янова флора), висовуються на перший план розквітаючі бабки. Дуже багато під ними щебрецю (*Thymus carnosulus* Vel.), а місцями вгорі й по середній частині схилів тло утворює розквітла жовто *Ephedra vulgaris* Rich., маленький кущик з голонасінних. В Маріуполі його знають під назвою «декобря» (наз. відм.)... Взагалі степова рослинність, але збагачена і свіжіша, утворює по схилах трохи рідше од степового рослинне вкриття. В нижній частині схилу в одному місці високий чагарник, що не був досліджений. На північ од Сталіна починають зустрічатись й справжні ліски (1½ в. од ст. Юзово)...

Біля чагарнику по стрімкій малозадернованій кручі знайдено *Calamintha graveolens* Benth.

В липні (29/VII—2/VIII) для схилів околиць Сталіна дуже характерна красива вузьколиста гвоздичка (здається зовсім новий рід—близький почасти до *Dianthus rigidus* M. B.). Її багато на кар'єрі в окол. ст. Мушкетово. По лупакових відслоненнях (над довгою балкою за великим ставком) у цьому районі починає по розколинах стріватися гірська папороть—*Asplenium septentrionale* (L.) Hoffm. Далі на південь по гранітах вона звичайніша.

Степи в липні мали зовсім кепський вигляд. По великих степах, певніше зложищах, біля Вознесенського (на півд. шахта ч. 21) майже не було хоч трохи свіжої рослинності. По толоках і біля міста рослинність була значно свіжіша. За цей час для степів толок і відслонень характерна своєрідна висока форма *Asperula cynanchica* L. (рід маренки).

По засмічених околицях міста всюди багато верблюдки *Centaurea diffusa* Lam. з білими і з рожевими квітками. Найкраще степова рослинність переховалася біля міста над Кальміусом. Там перед від'їздом М. Клоків знайшов надзвичайно свіжі степові схили (зараз же праворуч од північного кінця 1-ої лінії).

По цих схилах росли м. и. *Caragana grandiflora* D.C. (вкупі з *C. frutescens* D.C.—звич. дерезою), вищезгадана гвоздика, *Gypsophila stepposa* Klok. (див. мал. ч. 7), дві форми *Potentilla* (з *argentea* L., але досить своєрідні) і *Thesium* sp. (з лежачими стеблами і прицвітками значно коротшими од плоду, в іншому подібний до *T. ramosum* Hayne).

Заслужують згадки ще околиці ст. Доля, де серед зарослів *Prunus pama* було багато *Paeonia tenuifolia* L. (воронець), що більш характерний для Ч. С. (див. карту). (Мал. 1).

На Маріупольщині досліди вдалося проробити докладніше, маючи трохи більше часу на те. Біля Сталіна ми обдивились верхів'я Кальміюсу з виходами лупаку й вапняку кам'яновугляної доби. Низ річки має виходи сарматського вапняку. Гранітова середня частина була вже згадана вище. Місцевість на захід од Кальміюсу відноситься до маріупольсько-бердянського гранітового масиву. Прорізує її крім Кальміюсу його доплив Кальчик. З Кальчиком з'єднуються довгі балки. Долину річки займають

Мал. 1. Мапа ботаніко-географічних районів Лівобережжя України—Лавренка. З'ясування скорочень: Л. П. — лівобережне Полісся, Л. Л.-С.—лівобережний лісостеп, Ч. С. — чорноземельний степ, Нч. С. — надчорноморський степ, Д. С. — Донецький степ. Межі районів позначені рисочками, межі губерніяльні — пунктиром.

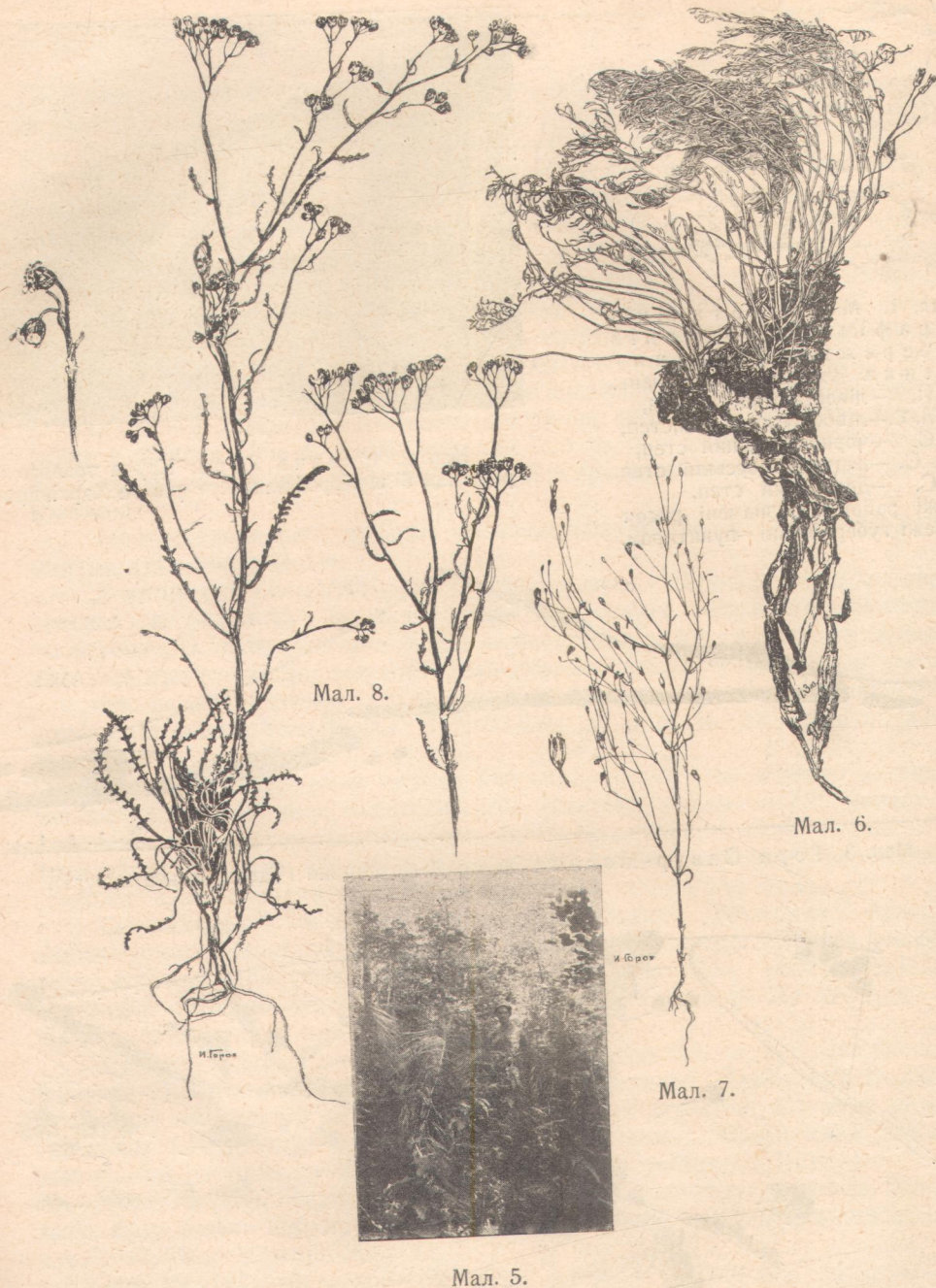
Мал. 2. Козача Гора. Круча правого берегу р. Донця біля Коробових Хуторів на Харківщині.

Мал. 3. Гора Савур-Могила на сході Донеччини (Таганрогська округа).

Мал. 4. Балочка на правому схилі долини р. Кринки, в околицях сл. Олександрівки. Деревя та кущі по балці та розгалуженням її. Останні ліски на правобережжі р. Кринки.

- Мал. 5. Хвощ (*Equisetum maximum* Lam.) в лісі біля Коробових хуторів.
 Мал. 6. *Erodium Beketovi* Schmalh. З гранітів р. Кальміюсу (х. Принцфельд).
 Мал. 7. *Gypsophila stepposa* Klokov. Степові схили біля Юзовки.
 Мал. 8. *Achillea* sp. nov? Новий рід деревію з гранітів Маріуп. окр. (Кам'яні Могили).

садки, по балках унизу, де вохко, городи. Крім граніту й вапняку місцями виходить на поверхню графіт і рідше каолін, не вносячи певних змін до складу рослинності. Береги обох річок б. м. круті, але в околицях Маріуполю справжні гранітові скелі знаходимо тільки біля Старого Криму. Далі на заході тече річка Берда. Біля неї граніт виходить на поверхню здебільшого не при самому березі, а трохи оддаль дуже невисокими горбочками і просто поземими площинами.

Долина Берди, як і Кальчика, під садками, вузька, нерозчленована. Долина Кальміюса садків не має, завдяки солонцюватому ґрунтові, і йде під городи. Ближче до моря тягнуться над берегом лесові кручі з піськовою окрайкою біля води. Піскова смуга поширюється на острові біля самого міста і по косах, де тоді панує солонцева рослинність.

Степи по рівному місці на Маріупольщині є на схід біля Хомутовки (30—35 в. на півн. сх.), де нам не привелося бути, і на захід по лівобережжю Берди. Біля Берди є просторі неорані участки з виходами граніту по «невдобних землях». Для прикладу один такий участок, 2—3 версти од річки, в напрямку на Стародубовку, був описаний докладно 10/VIII 1924 р. Проте розквітлх рослин майже не спостережено.

Тло утворене травами (посохлими): *Festuca sulcata*, *Koeleria gracilis* зрідка *Stipa capillata*. Квітне тільки *Dianthus* sp. (з групи *campestris*—дрібні квітки парами, досить високі біла). Багато листя щабрецю—*Thymus carnosulus* Vel. Де-не-де плями *Teucrium Polium* L. Зрідка *Reseda lutea* L. Все. Ближче до річки на перекаті між двома балками було багато посохлої ковили (*Stipa Grafiana* Stev.?). Там же *Caragana frutescens* D. C.—невеличкі кущики. Рослинність, як бачимо надзвичайно бідна. При кінці літа степ тутешній повертається на справжню пустелю.

Степові схили над Кальміюсом значно багатші. По них багато зазначеного вже *Dianthus*, *Silene longiflora* Ehrh., *Seseli tortuosum* L. (пуп'янки), *Statice sareptana* Beck. Броді на горбочку знайдено *Salsola tamariscina* Pall. (східний під кураю з гілками вгору).

Флора засмічених круч (глина і далі вапняк) над Кальміюсом проти заводів—верст сім од міста—теж досить характерна. Росте висока жовта мальва *Althaea ficifolia* Cav.), стрівається (в одн. місці) типова *Linaria Biebersteinii* Bess. з округл. плодами, *Leonurus tataricus* L. f., *Anchusa officinalis* L. і бур'янові рослини. З бур'янових зазначимо *Abutilon Avicennae* Gaertn.—на городі біля Кальміюсу.

Відслонення біля Маріуполю треба шукати над р. Кальчиком. Там по лупаках росте м. и. *Genista scythica* Pacz. Гранітова флора біля Ст. Криму ще не вповні виявлена. По розколинах скель тут стрівається *Aurinia saxatilis* Desv., дуже характерна для граніту. У підніжжя на жорстві чимало жовтого деревію *Achillea leptophylla* M. B. (*granitica* Pacz?). Для горішньої задернованої частини схилів найхарактерніша рослина цього часу бузковий «несмертьєльник»—*Xeranthemum annuum* L. По низинах і площинах скель дуже рясно *Portulaca oleracea* L. Місцями досить високі кущі терену і *Spiraea hypericifolia* L. Зазначимо ще піскову *Scabiosa ucrainica* L.

Над схилами невеличкі, але свіжі степові площинки з кермеком (*Statice sareptana* Becker) та ин. По тому березі річки, на могилі, проти заводів, теж свіжий клаптик цілини з тирсою, *Andropogon Ischaemum* L. і *Diplachne serotina* Link.—трави.

Найкраще і просто класично виявлена гранітова рослинність по тако званих Кам'яних Могилах, недалеко од р. Берди. Ця місцевість заслуговує окремої уваги дослідувача. Точніше позначити «адресу» її можна од ст. Розовки (лінія Волноваха—Пологи) 7 верст на північ. Ще здалека видно ніби три великі могили на цілком рівному місці. Ближче—це високі горби, що підіймаються терасами, залишаючи площинки вкриті поживклою травою. Рівного місця немає. Приблизно верст на 6 квадратних горби і ніби застигли гранітові хвилі, а серед них—ниші, печери, глибокі розколини, окремі великі обточені камні та стрімкі скелі і кручі. Одним краєм ця місцевість підходить до пересохлої річки, чи балки з ручаєм, утворюючи навіть (біля дамби, влаштованої для переїзду впоперек річки) невеличкий водоспад, що на мент одвідання (11/VIII) посох. Один великий горб стоїть оддаль од інших і має окрему назву на 3-хверстовій мапі. Навколо горбів і по-за річкою степова, іноді—ближче до річки—неорана рівнина.

Кам'яні Могили дуже відомі Маріупольській спілці краєзнавців, правда, гол. чин., з зоологічного боку. Сюди завідуючий Маріупольським Музеєм краєзнавства Іван Пантелеймонович Коваленко і влаштував екскурсію кіньми. На підставі участі в мандрівці ми й робимо цей опис¹⁾.

Каміння рясно вкрито всюди, особливо на площинах, різнокольоровими обрісниками (Lichenes) та де-не-де дрібненьким мохом. Багато великих і малих розколин, камні часто опуклі й виміті. По розколинах іноді високі кущі. Найчастіше *Rosa* (два роди шипшини з плодами), глод (*Crataegus*), осика (*Populus tremula* L.)—схили до річки, *Enonymus europaeus*, яблуня і груша (*Pirus*) і на окремій горі шовковиця (*Morus alba*). Перераховані тримаються низу та підніжжя скель. Вище стрівається невеличкими кущиками *Cotoneaster melanocarpa* Lodd.

Трависта рослинність розпереділяється поверхами. Розрізнити можна допреж усього дві головні видміні: рослинність скель і рослинність площинок, де утворюються характерні гірські муріжки.

По скелях квітнуть, головни чином, два роди з кошичкоцвітних, а саме—*Centaurea sterilis* Stev., підволошок, що звичайно росте в Криму, а на Україні був відомий досі тільки біля Миколаїва, і *Achillea* sp. nov.?, ніде в нас досі невідомий²⁾ дуже своєрідний деревій з цілком жовтими чи трохи жовтогарячими квітками, як в *A. leptophylla* M. B., але листи од один раз пірчастого до простого з широким стрижнем і вся рослина гола (мал. ч. 8.). Кошички цього деревію м. и. дуже приємно пахнуть, коли розчавити між пучками. Вкупі з ними ще здебільшого посохлі біла весняних та ранішніх літніх квіток. Помітне листя авринії, *Aurinia saxatilis* Desv. зустріти можна всюди по дрібних розколинах. Здебільшого нижче по схилах—рідка *Silene Hellmani* Claus. Врпі стрівається ще *Polygonum strictum* Led., що звичайно росте по річкових пісках. Все це росте дуже розкидано.

По розколинах, коли згори вкриває камінь, рясно *Asplenium septentrionale*, вже згадано, папороти а по глибших провалах знайдено де-кілька примірників іншої папороти—*Aspidium Filix mas* Sw.

Муріжки середньої тераси горбів і вищі площинки густо вкриті посохлою тичиною та тонконогом (*Poa bulbosa*). Нижча тераса і підніжжя

¹⁾ В мандрівці взяв участь ще один київський геолог і де-які співробітники музею, крім тов. Коваленка, ще початкуючий ботанік Ю. П. Аксаківський.

²⁾ Про нього та інші нові знайдені роди має бути окрема розвідка в спеціальній літературі.

мають рослинне вкриття з *Agrostis alba* L., *Ventenata dubia* F. Schulz і підше *Poa nemoralis* L. var. *coarctata* Gaud.—трави, цілком сухі тепер. Між ними багато *Gypsophila stepposa* Klok. (мал. 7) і по низині *Lotus angustissimus* L.

Над річкою можна бачити луки, незайняті під городи, бо оселі поблизу немає. При березі долинки степові схили (з *Cephalaria uralensis* R. et Sch. і *Aster villosus* Benth.), що поволі перетворюються вище на зазначені муріжки. Вся місцевість надзвичайно мальовнича.

Місцеві селяне переказували, що кам'яні могили є ще по де-яких місцях околиць р. Берди, але описані, здається, найбільші «гори» в Маріупольському повіті. Треба зазначити, що тільки гранітові відслонення мають своєрідну, одмінну од степової рослинність, а по лупакових і вапнякових схилах ми знаходимо майже саму степову, збагачену рослинність.

Потім звертає на себе вузька ендемічність де-яких рослин... *Erodium Beketovi* тільки над Кальміусом, *Cynanchum intermedium*—тільки Міус і Кринка, відкрита *Achillea*—тільки район Берди. З'ясування розміру й характеру ендемізму Донецчини було б дуже цікавим завданням дослідувача.

Глибокі зміни в картину рослинності надбережної смуги Маріупольщини вносить море. Де-які рослинні громади стріваються тільки в цій смузі. Іноді стрімкі лесові кручі з'єднують степову з надбережною рослинністю. По цих кручах багато своєрідних кущів *Glycyrrhiza glabra* L. з темно зеленим пірчастим листям. Біля Білосарайської коси при таких умовах росли кущі береста-карайчика. *Ulmus suberosa* Moench. Постійно стрівається шипшина. З травистих рослин по лесових кручах тільки й зустрічалась *Cephalaria transilvanica* Schrad. Між кущами *Glycyrrhiza* заплітається павутель (*Cynanchum acutum* L.) з рожевими чи білими восковими окружками квіток. Павутель переходить і на піскову прибережну окрайку лесових круч, де розкидані небагато-які але дуже своєрідні форми.

Найкраще рослинність піскової окрайки можна в окол. Маріуполу бачити на т. зв. «острові» (справді півострів—популярне місце гулянок) в гирлі Кальміюсу... Біля шпилів (дюн) сторчать жовтими багнетами вгору биліни трави—*Elymus sabulosus* M. B. Ближче до моря квітне ріжне, здебільшого сизе, зілля: солонцевий рід кураю (*Salsola Soda* L.), морська горчиця з бузковим цвітом (*Cakile maritima* Scop.), красивий, хоч і дуже колючий *Ergonium maritimum* L. і духовитий білий геліотроп (*Heliotropum suaveolens* M. B.) найпомітніші. Майже до самої води доходить лежачий молочай (*Euphorbia Repilis* L.). Далі море—зелене од якихсь мікроскопічних водоростів, а вгорі над ним літають і кричать блокрилі, сизі мартини. Грунт під ногами—пісок з кременцями й ракушками. Так виглядає прибережна смуга всього Маріупольського надбережжя.

Де піскова смуга ширша, розвиваються ще дві зони рослинності: по низинах ріжні солянки (*Salicornia maritima* L., *Suaeda maritima* Dum., *Kochia hirsuta* Hotte та інші)—дрібні, товстостеблі й сизі вони рясно вкривають околиці солонцевих болот, і по підвищених місцях сивий гіркий полинок (*Artemisia maritima* L.) і бузковий кермек (*Statice Gmelini* Willd.—галузята дуже форма). На острові остання зона займає його більшу частину.

На Білосарайській Косі (6—7/вш) групи рослинності складніші, більш розчленовані, а в загальному ті-ж 4 зони: високі кручі з *Glycyrrhiza*, полинкова зона, зона солянок і піскова окрайка. Коса за кручами починається зі своєрідного пирійно-полинкового степу. Пирій дуже високий і

свіжий (*Agropyron ruthenicum* Gris) спочатку—далі дрібнішає і на середині коси зникає. Залишається полинкова сива громада і на ній плямами та смугами, де трохи вище бузковіє кермек, заходячи плямами і в солянкову країну. Починаючи з перших ліманів, просторами запановують солянки—темно-зелені і застигло криваві плями на блідножовтому піску. Крім згаданих ще два роди *Obione*, тут же *Statice caspia* Willd. зрідка і майже по всьому.

Далі, де хутори і маяк, підвищується ґрунт і крім зазначених піскових рослин можна знайти ще де-які натяки на луки. По горбочках при березі багато декобрі з червоними ягодами (*Ephedra vulgaris* Rich.).

Середину коси займають лімани (солоні озера), що, за винятком двох, були без води. Тут буває багато птиці. Згаданий Музей Краєзнавства зворушує питання про влаштування тут державного заповідника для охорони птиці, головним чином. Ця коса і безумовно Кам'яні Могили, як і найбільші участки цілини, варті охорони. Бажано було-б на цю справу звернути ширшу увагу громадянства, як на невідкладну¹⁾.

Доводить необхідність дальшого і глибшого вивчення Донецчини людям, що не тримаються толстовських поглядів на науку, здається зайвим. Вивчення саме цієї країни Донецького кряжу мало-б рішуче значіння для всього Лівобережжя, бо Донецчина є найстарішою геологічно і найрозчленованішою частиною в ньому. Систематично-ж вона ще не вивчалася. Організація на місцях краєзнавчих осередків при де-якій їхній активності дуже полегчила-б справу, особливо при умові, що авторитетна організація в центрі візьме на себе інструктування таких осередків.

Питання про об'єднання краєзнавчих сил Української Радреспубліки навколо спільних завдань охоронних і дослідних стоїть на черзі. Утворення керовничої організації та центрального органу є найближчими завданнями. Спроби в цьому напрямкові були, але їх замало...

Гербарій Харківського Ботаничного Саду.

1) В РСФРР при Раднаркомі з'організовано недавно широку комісію по охороні забудків природи і дослідженню їх. На Україні справу охорони і вивчення природи має з'осередкувати в собі СГНКУ

До питання про Кармалюка*).

РОДИНА ТА РОДИЧІ КАРМАЛЮКА

С. Якимович показує, що Кармалюк походив з родини бідного селянина с. Головчинець Літинського повіту (на Поділлі), де й одружився з одною дівчиною свого-ж села. У 1822 році його дружині, Марії, було 35 років; таким чином, вона народилася у 1787 році, старіш від чоловіка на три роки. У них було четверо дітей,—Іван, що народився у 1807 році, Остап, що народився у 1814-му, ще Іван, якому у 1822 р. було 5 літ, і у 1821-му найшлося ще одно дитя—теж хлопець. Таким чином, Кармалюк не має дочок.

З свого боку, ми подаємо, на підставі судових актів, такі доповнення.

Народився Кармалюк дійсно у селі Головчинцях, де і мав родичів. На допиті у 1822 році, коли він себе називав Василем Гавриленком, проти цього показувала його жінка, діти, «родственники и знакомые старожитные с. Головчинець».

У 1834 році урядовець особливих доручень писав літинському справнику: «Кармалюк должен укрываться в с. Головчинцах у братьев».

Кармалюк мав сестру Оксану. В «Указе Под. Губ. Правления Каменецкому поветому суду» 1822 р. читаємо: «имеет (Кармалюк) сестру родную Аксению, находящуюся в замужестве за крестьянином Прокопом Вареницею». Можливо, що у нього була ще одна сестра. У другому місці актів маємо таку вказівку: «известный преступник Карманюк имеет в местечке Калюсе помещика Липинского шляхтича Скварского, который женат был прежде на сестре его Кармалюка».

По матерній лінії Кармалюк чи не походив з фамілії Одудюків. Маємо таку вказівку (на допиті свідків). Коли везли заарештованого Кармалюка, то «дорогою около корчмы... близ с. Васютинец, проходивший через селение крестьянин с. Клопотовец, Иван Одудюк, называл одного из арестантов, с рыжими на голове волосами (це був Кармалюк), по имени: «Устине, тебе везуть»; оный (арештант) отвечал, «что меня»; купив оному рюмку водки, Одудюк сказал, «что таковой есть от тетки его сын».

Коли Іван Одудюк каже тут про сестру свого батька, то фамілія матери Кармалюка—Одудюківна, і народилася, мабуть, у с. Васютинцях.

Є вказівка, що у Кармалюка було дві жінки. Другу звали Марія Антонова з фамілії Щерба; про першу ми знаємо, що вона мала останнього сина Івана (старшого), який у 1833 році мав 26 років і матери не пам'ятав. Тому, вона померла швидко після 1808 року, коли він народився.

*) Див. початок «Ч. Ш.», ч. 6, 1924 р.

Мусимо, однак, додати, що вважаємо час її смерті приблизно, бо судові акти часом плутають роки народження синів Кармалюка. Так, трудно вирішити на їх підставі, коли народився син Кармалюка Іван, чи у 1807, чи у 1808. В актах тут певної хронології ми не знаходимо.

Року 1834-го старший син Кармалюка, Іван, помер у в'язниці під судом по справі батька. Про це ми читаємо у відношенні Літинської поліції до земського повітового суду від 21/VIII 34 року. «Содержавшийся под стражею по делу ограбления полковника Дембицкого и корчем арестант Иван Кармалюк, о коем дело состоялось в решении оногo суда сего месяца 17/VIII волею божиею умре».

Іван Кармалюк, додамо ще, був одружений у 1827 році з селянкою с. Головиницею Марією Назарщиковою, мав сина Федора.

Помершому було приблизно 28 років.

Діти—усе сини—вродою були подібні на батька (як свідчать акти).

ВІДНОСИНИ КАРМАЛЮКА ДО РОДИНИ

У статті С. Якимовича знаходимо вказівки на щирі взаємовідносини поміж Кармалюком та дітьми його й дружиною (бажання допомогти матеріально, ласку, сумування у часи розлуки, бажання покинути непокійне життя та оселитись з родиною у тихому закуткові). Цілком погоджуємось з наведеними у статті прикладами; з свого боку робимо ще де-які вказівки, що допоможуть нам докладніше уявити собі особу Кармалюка, його, як влучно висловився с. Якимович, особисту даму.

На очній ставці Кармалюка з родиною «сын Иван, а также и два другие, Остап 8 лет и Иван 5, целовали отца и признали, но Кармалюк, с изменением себя в лице и дрожащим голосом чинил запирательство».

Родина Кармалюка була бідною; коли Кармалюк навідувався нишком до своєї хати, то дружина його часто-густо давала йому їсти, що мала: хліба, картоплі... Тому може і зрозуміло, що Кармалюк бажав поліпшити матеріальний стан її. «В Филипповку,—читаємо в актах,—пред Рождеством, принес одну вялую рыбу, объявил, что поселился в степях, мечтая забрать их к себе, велел продать овец».

Кармалюк бажав жити коло дітей кілька раз, що йому так і не довелось здійснити. Навпаки, його раз-у-раз ганяли, «як зайця». До того приходилося безхатньому батькові не лише бачити бідність сім'ї, але часом і робити у ній лад. Тут, безумовно, виявляється натура Кармалюка з кращого боку. Наведемо такий приклад. Коли у 1833 році облави стали робитися на розбійників частіш, й Кармалюк на цей час особливо мав на меті залишатись у Головинцях коло сім'ї, за ним стежили і тут, і він примушений був переховуватися то під селом, то по чагарниках, то у садку коло своєї хати, то у своїй клуні.

На ту пору у його сім'ї почалося безладдя, сварки поміж синами. Один раз на ці сварки надійшов батько Кармалюк. Судові акти тут малюють яскраву картину: «Когда произошла однажды семейная ссора (а в это время Кармалюк скрывался около хаты), Иванова жена не дала Остапу яблок, сын Федор поднял крик, что дядько бьет меня, произошла драка и брань. Остап ко Ивану говорил почти со слезами: «что когда я перешел на батьков грунт, то мне можно с'есть яблоко, так как и Ивану.... Легли спать. Ночью пришел Кармалюк... Увидя сына Ивана на

невеселе, спросил: чого ты, Ивасю, такой смутный, а он начал рассказывать о случившемся, на что отец отвечал: «мовчіть, не сваріться, я вас погоджу»—и поподчивал в хате привезенной водкой. Увидев спавших после вечери девушек, ушел, остерегаясь, в клуню, где с 2 сыновьями находился, пока не пошли девки. Затем, вошедши в хату, спросил Остапа: ты, конечно, хочешь жениться, а когда он отвечал хочу и упал до ног, то отец поблагословил, велел Ивану непременно сделать свадьбу и при сем подтверждал: «конечно, справ весілля, он бідний, не має притулилка і хоть був в службе»... Провели так всю ночь»¹⁸⁾...

Про що вони потім говорили, ми не будемо ніколи знати, але другі місця актів, де раз-у-раз здибаємо у сім'ї Кармалюка слова: «тато, діти, Івасю», примушують гадати, що балачки були щирі.

СЛАВА ПРО КАРМАЛЮКА ТА ЙОГО ТОВАРИШІВ

Це цікаве питання. Як уявляли собі його постать сучасники,—влада селянство, товариші, що уявляла з себе його кумпанія взагалі.

Вважаємо не зайвим звернути увагу на ті, поперед усього, епітети, що додаються по актах до Кармалюка та його товаришів.

Частіш усього додається до фамілії прізвіще «преступник»,—майже раз-у-раз, потім—«разбойник», «известный отдавна разбойник», «главнейший преступник», «предводительствовавший шайкою разбойников», «известный преступник», «главнейший предводитель шайки», «грабитель», «столь зло-вредный из действий своих известный преступник», «главнейший сих злоумышленников начальник известный преступник», «важный преступник, бежавший с каторги», «важный арестант, бежавший с каторги»; трапляється додаток «гайдамака», «гультяй», зрідка—вор». Поляки звали «rozboynik»; асесор Хмільовський у своєму повідомленні до Янчевського писав «rozboynika Karmeniuka i innych hultajow».

Часто робляться натяки на дезертирство Кармалюка, тому здибаємо додатки: «военный преступник», «дезертир», «скрывающийся по наказанию дезертир».

Один раз Кармалюк сам прозиває себе розбійником. Коли допитано було при Кармалюкові Матвія Вовкуна з його жінкою та матір'ю, то вони показали, що Кармалюк був у них і сказав Вовкуну: «пий водку, не кажи нікому, бо будеть так, як тому дідові, я розбійник Кармалюк». Товариші його звуть часто «батьюшкою», «батьком», «коего батьком звали», «именованный ото всех батьюшкою»,—читаємо у актах.

Кумпанія Кармалюка зветься часто «шайкою», «прибранною шакою», «шайкою разбойников», «гультяями», «злоумышленниками», «соучастниками», «подозрительными людьми», «товарищами», «сотоварищами», «преступниками», «разбойниками», «не держащимися ґрунту», «шатающимися безписьменновидами», «грабителями», «кроющимися по лесам от воровских дел», «зловредными людьми», «не отрабатывающими повинностей», «бродягами», «находящимися в бегах», дуже часто—«дезертирами»; здибається назва й «гайдамаки».

Сам Кармалюк кличе їх майже завжди: «хлопці». Однак «хлопці», мабуть, не завжди були бажаними гістьми і у небагатих селян, бо,

¹⁸⁾ D. IV. 977.

наприклад, читаємо у одному місці, як небагатий шляхтич Цилинський висловився своїй сестрі у первих; «нащо ти водиш мені тих Карманюків» (про неспокійних парубків). Але це поодинокі випадки.

С. Якимович не зупиняється на де-яких дрібницях. Подаємо з них такі: «товарищи, коли їх ловили, були «изнурены голодом», не хотіли вертатися, бо пан «буде бити», ходили по лісах, «не имея ни малейшего себе пристанища»; здибаються вказівки про «отсутствие имущества» у злодіїв «в их домах».

Як набиралася «прибранная шайка»? Акти свідчать так: «случайно пребранная компанія», оповідається, що приставали «ненадежные люди», «прибранные из дезертиров». Кармалюк майже постійно каже «з усього світу»; «хлопці з усього світу»!

Уваги до окремих з товаришів Кармалюка наведу у другому місці, а поки що вважаю на необхідне звернути увагу на численні випадки вказівок на дезертирство, як звичайне явище тої пори; з дезертирів також складалася в значній мірі кумпанія Кармалюка. Тому зрозумілі такі рядки судових актів: «Государь высочайше повелеть соизволил пойманных в литинском повете на грабительстве дезертиров судить военным судом при каменец-подольском внутреннем гарнизонном батальоне». Це було у початку справи у Кармалюка. З протягом численність дезертирів побільшувалась, що й помічається по актах; акти також свідчать, що це побільшення бентежило владу, а саме тому, що серед заарештованих втікачів чулася незадоволеність політичного, революційного характеру.

Один раз ми чуємо, що дезертири обізвали царя Миколу першого «подлецом», «обманщиком».

ХАРАКТЕР КАРМАЛЮКА

Як ми уже зазначили, С. Якимович висловлюється проти усякої ідеалізації Кармалюка, як людини, тому й зрозуміло, що він зупинюється лише на негативних його рисах та підкреслює грабіжництва і вбивства. Кармалюк у підсумку, як свідчить стаття Якимовича, чи сам, чи з товаришами вбив кілька людей, вчинив кілька великих грабунків і багато дрібних. Про його позитивні риси у Якимовича є тільки поодинокі вказівки (згадка про «особисту драму» Кармалюка).

Ми, як уже висловились, так само — проти впертої ідеалізації подільського ватажка, однак, вважаємо необхідним зазначити, що Кармалюк не був аби-якою людиною по своєму характерові, і постать його, як вона відбилася у піснях, часом відповідає дійсності.

Кармалюк виявляв, безумовно, і жорстокість, як вчинок з Іваном Салом та низка вбивств орендарів.

Отже, ми повинні зазначити, що частіш ми бачимо з боку Кармалюка лише погрози.

Рекрутка Марія свідчила на суді, що Кармалюк заборонював їй говорити, що вона його бачила, — «ато — наживеш смерти»...

Кость Черків одержав у тюрмі від нього погрозу, на випадок, коли він видасть Кармалюка: «когда ты-де меня узнаешь, сделаю с тебя красные сапоги» (натяк на смерть Івана Сала, якого було забито Кармалюком з помсти за такий самий вчинок — «по мщению»).

Коли селянка Агнішка Луцькова хотіла видати його, він дуже побив її нагаєм.

Зі слів Л. Хаїмовича бачимо, що під час грабування його Кармалюк з другими наказали присутнім не рушати з місця і обіцяли повернути добро, коли їх не будуть видавати.

Другий раз Кармалюк заборонював присутнім виходити з корчми, яку грабували, і велів розбійникам бити по голові рушницею, коли хто підведеться.

Здибавши коло с. Степанців бабу-жебракку, кріпачку пані Шелехівської, він обшукав її, знайшов три гроші, повернув і, вийнявши ножа, сказав: «йди, бабо, не блукай, бо як бачиш ножа, то в тебе суну»... Потім спитав, чи знає вона с. Сербіновці, й звелів їй іти туди і переказати селянину Підгайцю, щоб їх (розбійників) не боявся, бо у нього вони не будуть.

Як свідчив Матвій Вовконюк, Кармалюк під час грабунку сказав йому: «пий водку, не кажи нікому, бо буде так, як тому дідові. Я розбійник Карманюк!».

Жінка Вовконюка плакала на допиті, кажучи, що у них (Вовконюків) зараз є Кармалюк, «что она несчастна, и что она лишит себя жизни, или ее убьют, ежели его (Кармалюка) не споймают, что это сам Кармалюк обещал». Вовконюк заспокоював її: «не бойся, иди домой, годі того лиха терпеть, уж их поймають».

Коли Кармалюка було посажено у тюрму після оказії з Янчевським, він пообіцявся вийти на волю й помстити йому.

Цікаво, що Кармалюк з повагою дивився на хороброго ворога і наказував товаришам уникати вбивств.

Після справи Дембіцького Кармалюк посварився з Барщуком и «усо-вещевал его...», что он «решительно» с ним (Дембицким) обращался, и сказал ему, чтобы никогда при разбоях умерщвлять не решался, ибо всяк себя защищает, указывая ему пику ту самую, которая взята в дом 3-го... видишь, как подполковник защищался, что аж пику порубил».

Другий раз Кармалюк наказував: «не бей по голове, чтобы не умертвить, а бей по рукам, чтобы не защищался, и по ногам, чтобы не давал никому знать».

Хотів було спалити Кармалюк одну пасіку на 35 вуликів, але власники (селяне) просили не робить цього; Кармалюк погодився, висловившись, що не хоче робити їх (селян) нещасливими і сказав, що спалить Пігловському винокурню за те, що він віддав його в москалі. Погроза, як відомо, була здійснена.

У другому випадку, під час грабунку одної корчми, розбійники прив'язали сторожа до воза, але «тот заявил, что евреи (орендарі цієї корчми) люди бедные, едва имеют пропитание, что лучше ограбить корчму Гатку».

Цікаве побажання сторожа. Ще цікавіш, що розбійники його послу-хали і корчму на Гатці пошарпали як слід.

Треба зазначити, що такі оригінальні приклади еднання Кармалюка з селянами не поодинокі, як свідчать судові акти.

Траплялись також випадки, коли ні економічні ні інші селяне не хотіли приймати участі в облавах.

З приводу грабунку Островського селянин Котик висловився: «В чужом деле не хочю жизни терять». Економ Савицький неначе радів навіть, що

з Островським скоїлось лихо; «ничего, что старого немного поскубли, еще то будет Мочульскому и Левицкому» (сусіднім поміщикам).

Вернемось до Кармалюка. Судові акти кажуть про почуття справедливості у нього. Він ретельно стежив, щоб товариші ділились грішми «поровну».

Коли один з розбійників, Савка, затаїв у себе гроші, він погрозив йому, що удруге—«будет ему за это пальцы стеклом стругать».

Помічені також в актах співчуття біднішим.

У нього просили на бідність.

Є чимало вказівок на юмор Кармалюка.

Своїх ватажків він називав «хлопці з усього світа».

На одному грабунку він пхнув хазяїна у пекарню, сказав: «сиди, коли хочеш хліб їсти»...

Що-до світогляду К-а, то в актах мало на це вказівок. Є вказівка, що він перед одним вчинком «волшебствовал», йому ворожили «на фасолі».

Мусимо додати, що ми навели лише де-які типові приклади рисів натури К-а; по судовим актам розпорошено чимало ще відповідного матеріалу.

Отже усі вказівки у підсумку, коли не дозволяють ідеалізувати К-ка, то й не мають його лише негативно.

ОБЛАВИ

Втечі Кармалюка були численні, і владі раз-у-раз приходилося дуже клопотуватися, щоб його зловити. Уловлення ватажка не завжди мало успіх. Кармалюк знав, коли утікти, як, де ховатись, а головне—йому співчувало, а часом й боялося його населення. Відомості про облави постійно свідчать про це. С. Якимович ретельно згадує кількість втеч, але ми з свого боку маємо на меті підкреслити усе те характерне, що малює нам становище влади у справі «поимок» Кармалюка. Становище було майже завжди скрутне. Не глядячи на численність селян у облавах, Кармалюк зникав густо-часто без сліду, грабуючи, як кажуть, під самісіньким носом у поліції; не раз грабування поширювались і побільшувались у ці гострі, здавалось би, для нього моменти. Тому й зрозуміло, що облави, які справники та губерніяльна влада називає «для общей пользы и спокойствия труд», залишувались без наслідку.

Поліція та засідателі оправдовувались, що «с поводу непроходимых и просторных летичевских и литовских лесов не только с несколькими десятками, но даже и с несколькими батальонами людей... обыска за преступниками, скрывающимися в оных, учинить невозможно». Ліси були великі, але облави не досягали своєї мети і тоді, коли Кармалюк зі своїми товаришами і не думав в них ховатися.

Побільшувало трудність зловити Кармалюка і те, що Кармалюк з'являвся по-усюди. Маємо такі приклади. Ловлять Кармалюка, а тут мають діло лише з прибраним лицем. «Один разбойник,—читаємо в судових актах,—намекался, говоря, что везде ищут Кармалюка, а он сам Кармалюк (так казал про себе Барщук), и под его названием делают такие проказы как он».

Засоби зловити Кармалюка були різноманітні. Робилися «повальные обыски», обшукували «нечаянным образом», давалися накази робити

«поспешные разыскания», «принимались неусыпные меры и полная полицейская заботливость», «принимались неусыпные меры, и притом строжайшие, насчет «шатательства безписьменновидцев», затримувались по оговіру, обіцялись нагороди (за Кармалюка пообіцяли один раз 100 карбованців), надсилалися курсорії, естафети, публікації (надзвичайно численні—по усім економіям та повітам), «секретные указы», «частные предписания». Тексти всіх цих паперів свідчать про те, які турботи лягали на владу.

Читаємо такі місця з курсорії: «Предписано економіям и местечек смотрителям, чтобы они в ведомствах своих по лесам, хуторам, ночлежкам, трактовым корчмам, млынам и другим сумнительным местам... наблюдение имели; чтобы каждая экономия тотчас на выездах и в'ездах учредила денные и ночные караулы из... благонадежных людей, равномерно по трактовым корчмам, хуторам и повсюду через лесную стражу чинила обыски и сообщала начальнику губернии; робилися накази «набрать людей для облавы по подозрительным местам»; «денно и ночью смотреть»; зверталися до «военных частей».

Отже «меры» зоставалися дуже часто «безплодными», «безрезультатными», хоча й у облавах приймало участь по кілька сот чоловік.

Справа полягала не в одних лише «непроходимых лесах».

Листування влади мусіло набувати такі рядки: «крестьяне многие замешаны в воровствах, избегая ответов, шатаясь по разным местам и делая новые злодеяния... с шайками преступников..., а местное сельское управление делает им послабление и понуровку, укрывая в селе тогда, когда об отыскании оных везде делается публикация, а они сидят на месте по домам, чим (sic!) обманывается правительство».

Тому й не диво, що курсорії мали рядки з погрозами.

Літинський земський засідатель писав: «для отыскания Кармалюка неустанные чинить розыски и к удобнейшему отысканию оного предписую економіям иметь секретные наблюдения, не укрываются ли где в лесах, хуторах и подозрительных местах или не бывают ли проезжающие и проходящие, на каковых предпочтительно учредить дневные и ночные караулы, чтобы не только укрыться, но и проехать не могли чрез здешние уезды, под строгой ответственностью объявить самочестнейшим хозяевам, что как за поймание его (Кармалюка) последует награда, также за укрывательство не избежать строгого по закону взыскания целым обществом».

Ми не відрікаємо того, що Кармалюк ховався й сам, коли почував, що «днем идти не может, чтобы не приметил никто». Часто читаємо: «жил скрытно»; «днем сидел в льоху, а ночью отлучался для воровства один»; «проходили они (разбойники) лесами и во время чинимой облавы сокрылись в жите».

Не раз становище Кармалюка поліпшувалось від того, що він знав край, а також, як ми згадали, мав прихильників: «в сих местах имеет Кармалюк довольно знакомых и доброжелательных союзников, а также весьма хорошо известно ему тамо положение и места к укрывательству удобные».

Ще мусимо додати,—що «поимка» провадилась часом дуже помалу, якимось без ретельности,—чому раз-у-раз здибаємо такі вирази в судових актах: «повелевается быстро смотреть», «принимают скорейшие меры», нагадувалося, що «слабы караулы». Цікаво, що коли Кармалюк був вже під судом, то судова справа тягнулася дуже довго:—звичайна не лише

у ті часи судова «волокита». «Енергійно» ловити Кармалюка починають лише тоді, коли вчинки його набувають побільшений розмір, і особливо, коли грабується видатне місцеве панство, яке має звязок з губерніяльною владою. Й тому бачимо часті накази поскорити тоді «поимку» чи судову справу.

Раз-у-раз здибаємо такі вирази: «просьба скорее окончить столь важное дело», «принять неусыпные меры и полную заботливость», «просьба об ускорении», «взыскать экономию за ненаблюдение», «чтобы скорее было ясно донесено о ходе дела и результате допросов», «об исполнении требования относительно грабителей», «о скорейшем выполнении дела», «о промедлении в деле Кармалюка».

Потрібно було нагадування Константина Павловича, щоб розворушити енергію, чи другим яким справам вплинути на це. Вплинути у цім разі з певним наслідком могло частіш сполучення жорстокости вчинків Кармалюка та співчування населення. Поскорення провадження справи виникали й сипались як з мішка після таких, наприклад, фактів: «...в уезде появилась шайка грабителей, разбойников, которые делают не только по трактовым дорогам, но даже и в «самых селениях нападения и грабительства»...

Щоб зловити розбійників «хотя и требовалась от тамошних крестьян для поимки их помощь, но... в том (крестьяне) отказали, ибо, участвуя, повидимому, с злодеями, дают им у себя пристанище».

Траплялися випадки, що і в цих випадках справа затримувалась. Так було й вже в останні роки подій Кармалюка, коли губернатор Грохольський мусів докорити, що «Нижний Литинский Земский Суд» не звернув уваги на заяву посесора с. Комаровець, який «просил у суда его, посесора, защиты», но «судом дело оставлено без внимания». Посесора було як слід зграбовано й побито; напад зробила ціла шайка.

Усі ці вказівки, на наш погляд, поміцнюють думку С. Якимовича про важливість впливів Кармалюка на населення й на владу. Робилися прямо накази, щоб набирати у варту «людей расторопных, трезвого поведения и благонадежных, с тем, чтобы и на их вовсе не полагаться, но чтобы и самые управители, эконоы, наместники и соцкие имели бдительное наблюдение и учинили каждый в ведомстве своем саможайшее акуратнейшее разыскание».

Лякати приходилося й самих економів. Літинський земський справник Калиновський додав у курсорії до економій по літинському повіту: «предваряю, что для надлежащего удостоверения будут от меня посланные по секрету чиновники, и ежели паче чаяния не окажется где-либо караула и хорошего смотрения и тоже где найдены будут чужосторонние люди, то виновные за такую беспечность и неповиновение в исполнении законных моих предписаний останутся преданы суждению».

ПРИМІТИ КАРМАЛЮКА

Зовнішні приміти Кармалюка по судових актах розпорошені дуже часто. Ми вважаємо цікавим навести важніші з них, які у підсумку малюють постать та обличчя його досить живо. Звичайно, частіш усього Кармалюка бажано владі та поміщикам ловити по оцим примітам і може тому так часто ми маємо їх підкреслювання. Треба додати, що Кармалюк майже

ніколи, за поодинокими лише випадками, не міняв виду свого обличчя, його пізнавали дуже скоро, і коли ми здибаємо по актах свідчення, що ніби бачили на грабуваннях «неизвестного человека», то ці покази не казали правди через жах чи бажання покрити Кармалюка, як побачимо у другому місці.

Ось зовнішні риси Кармалюка по судових актах. Приміти у 1822 році: «лет от роду 30, росту два аршина 6 вершков, лица круглого, носа умеренного. Волоса на голове, бровях и усах светлорусые, глаза голубые, бороду бреет. Говорит по русски чисто; с рыжими на голове волосами.

Тоді-ж дружина його розказала на суді, що у нього було вибито два зуби, «которые он выбил, надеясь, что поэтому не возьмут в солдаты».

Кармалюк казав на цьому суді, що йому 30 років, але суддям здавалось, що більш:—«по лицу 36».

На стані такі малися приміти: «на плечах на подобие от наказания подавного шрамы, на ляжках ниже задницы и у ног на ляжках несколько знаков от удара с ружья футинами, каковые ему не можно вынуть, ибо оне позападали только под шкуру, отколе те футины мною уже вынуты»,—докладав літинський повітовий лікар літинському земському справнику.

У 1826-7 роках: «Кармалюк имел пятна на лбу».

Він часом неначе «Шляхетской породы человек». «Производил впечатление шляхтича, шинель серая, под ней тулуп, черный картуз с козырьком».

«Лицо полное, круглое, рыжий по волосам на голове и бороде, небольшого роста, серая шинель, картуз с козырьком; «шляхетская суконная шапка».

«Большого росту, русявой, лица круглого, усов малых, лет средних, шинель на манер шляхтичей с красными обшлагами и большим длинным воротником».

«Большого росту, темнорусые волоса, плотный, лицо круглое, одет в черную свиту по колена, в сапогах и кашкете на голове».

У 1833 році: «с бакенбардами седыми, русявой... росту большого»; в шлафоре полосатом, росту среднего, волосов русых, бакенбарды такие же, немного седые, около висков пятна, немного синие, а на лбу не видно, было ли пятно, и что волосами закрывает».

«Росту среднего, плотный, лица белого, чистого, длинного, волосов на голове по-шляхецки остриженных, темнорусых и усах таковых, бороду бреет, говорит средним голосом по русски и по польски»; «роста большого, высокого, плотный»; одет в сюртуке новом, тонкого черного сукна, плаще, на вате, черного тонкого сукна с воротником плисовым, сапогах пасовых (?), с усами, поясе червоном, хустке на шее, синей с белыми цветами жилетке черной нанковой, шапке шляхетской сивого барашка, рубахе белой перкальовой, шароварах черного тонкого сукна».

«Росту среднего, лица красноватого, чистого, круглого, волосов на голове подстриженных, усах темнорусых, бороду бреет, говорит чисто, громким голосом, по польски, лет около 40, одет в плаще тонком темносерого сукна, красный воротник на вате, кашкет черного нового сукна.

У 1935 році, коли Кармалюка було забито, лікар писав у протоколі так: «при наружном осмотре тела оказалось: волосы на голове русые, по шляхетски стриженные, борода чисто обрита, усы русые, подстриженные, лоб широкий, открытый, глаза большие, серые, нос большой, горбатый,

скулы выдавшиєся, не имеетя двух нижних передних зубов. На лбу и на обоих висках близ наружных углов глаз имеетя по два синеватых рубцов от клеймения, какое делается преступникам после наказания кнутом... Большой рубец над правою лопаткою и по одному рубцу на обеих ягодицах от каких-то ран или нарывов... Очень приметные полосы вдоль спины от наказания кнутом.

Одягнено було Кармалюка у «тулуп нагольний приношений, чемерку темносерого сукна, старую, шаровары синие приношенные, картуз суконный, на шее платок простой, в цветы, фабричный, два жилета на нем, одна (sic) со споду старая, цвету черного, смешаного с белым и с цветами желтыми и белыми, сапоги простые.

Загальне вражіння, яке робило тіло забитого—«лет от роду 50 и телосложение крепкое».

Кидається у вічі подібність (майже цілком що-до обличчя) свідоцтв. Згадане знання польської мови пояснюється тим, що Кармалюк чимало жив коло панського двору, а також на Поділлі чимало українців і досі можуть розмовляти польською мовою.

Часто Кармалюк любив міняти одіж; поліція дивилася на це підозріло, бачучи тут мету сховатися від пересліджувань: «имел на себе всегда неодинаковое одевание и так—раз в шинели, другой—в кожане, а третий—в шляхетской гуне».

Убрання, дійсно, у Кармалюка було різноманітне. Наведемо кілька прикладів:

«Одет в чемерке старой, серого сукна, панталонах темного—суконных, камзоле, кашкете, шинели черной, с висячим воротником»; «серая шинель, картуз с козырьком»; «шинель шляхецкого черного сукна с висящим воротником, кашкет и красный пояс»; «носит капоту, кожане и шинель, сапоги на обчилах и в кашкете»; «капота гранатового сукна хоженая»... «капота простая черного сукна»; «черная свита по колени, сапоги и кашкет на голове»; «шинель на манер шляхтичей, с красными обшлагами и большим длинным воротником»; «по шляхетски убранный».

Треба однак зазначити, що, як побачимо далі, жах поліції, що Кармалюка, переодягаючись, бажає бути для неї непримітним, був даремним, бо Кармалюка завжди усі скоро, коли не зразу, пізнавали та—покривали, особливо селяне.

С. Якимович якось майже обминає вказівки про озброєння Кармалюка та його товаришів. Отже це озброєння дуже часом нагадує гайдамацьке. Можливо, що zostавалися по селах гайдамацькі списи; флінти-ж дезертири могли дістати і в другім місці.

Що-до Кармалюка, то він ані одного менту не залишувався без озброєння. Товариші його теж де-які були завжди озброєні. Подаємо відомості.

По різних місцях актів читаємо: «разбойники были вооружены в огнестрельные орудия», «разбойник был вооружен пикой», «у Кармалюка из подсыпки не испалило», «разбойники были вооружены в пики и ружья, а некоторые и с большими ножами», «Кармалюк ушел, давши одному ружьем в подбородок, другому в грудь, а третьего прицелившись и таким образом, сделав себе дорогу, вышел с хаты», «утерянное разбойником ружье», «ружье с деревянным ляштуком и замком», «люди, вооруженные

в пики». «Кармалюк... имел при себе одну пику и пистоль», «разбойники защищались», «дали в пики» и стреляли»; згадується команда «до ружа»; «и с таковым оружием злоумышленники нападали, как у Кармалюка»; коли ловили один раз Кармалюка, шляхтич Ольшевський помастив комінок лосем, щоб не стрелило («щоб із підсипки не іспалило»), й чому Кармалюка було зловлено; «разбойники имели при себе ружья»; «разбойник оборонялся ружьем». Частіш усього згадуються «списи»; ружья зовуться часто «флінтами». Часом розбійники озброєні дрючками. Коли Кармалюка забили, при йому були: «карабинок короткий, заряженный картечью, пистоль французский и пика». Поки що на цьому зупинюємося.